tarih çevresi

İki Aylık Tarih ve Kültür Dergisi

PARANIN TARİHİ ÖZEL SAYISI
SAYI: 18

Kasım-Aralık 2026
www.tarihcevresi.com
ISSN : 13 03 38 75

SİKKENİN İLK ÇAĞLARI

SELÇUKLU DÜNYASINI FARKLI YÖNLERİYLE TANIMANIN ZENGİN BİR KAYNAĞI: SİKKELER

OSMANLI MESKÛKÂTI'NIN TARİHİ GELİŞİM SEYRİ

BİR PARASAL İSTİKRARSIZLIK ÖRNEĞİ: OSMANLI DEVLETİ'NDE PARANIN TAĞŞİŞİ

OSMANLI SON VE CUMHURİYET İLK DÖNEMLERİNDE PARA

EKONOMİDE PARANIN KULLANIMI VE TARİHÇESİ

GÜVENİN SOMUTTAN SOYUTA SEYRİ: PARA NASIL ŞEKİL DEĞİŞTİRDİ?

TÖZDEN GÜVENE: KRİZ DÖNEMLERİNDE ALTIN İLE KÂĞIT PARA ARASINDAKİ ONTOLOJİK ÇATIŞMA

tarih çevresi

İki Aylık Tarih ve Kültür Dergisi

PARANIN TARİHİ ÖZEL SAYISI
SAYI: 18
Kasım-Aralık 2026
ISSN: 13 03 38 75

Sahibi ve Yazı İşleri Müdürü
Ogün Nuri TAŞ

Yayın Yönetmeni
Prof. Dr. Nesim ŞEKER

Yayın Kurulu
Prof. Dr. Nesim ŞEKER
Doç. Dr. Nurten KILIÇ
Doç. Dr. Birsen BULMUŞ

İrtibat
Tel: (0312) 256 74 92 - 0(505) 677 22 35
tarihdergisi@gmail.com
www.tarihcevresi.com

Bu dergi Hacettepe, Boğaziçi, Bilkent, ODTÜ Üniversitelerinde bulunan Doktorlar, Doçentler, master ve doktora öğrencileri tarafından iki ayda bir yayımlanır.

Dergide yayınlanan yazıların içeriğinden yazı sahipleri sorumludur.

Baskı
MT PROMASYON MATBAA
Tel: 0312 384 76 15

İÇİNDEKİLER

SİKKENİN İLK ÇAĞLARI
Prof. Dr. Sıddık ÇALIK 3

SELÇUKLU DÜNYASINI TANIMANIN ZENGİN BİR KAYNAĞI: SİKKELER
Prof. Dr. Sadi S. KUCUR 13

OSMANLI MESKÛKÂTI'NIN TARİHİ GELİŞİM SEYRİ
Prof. Dr. Mustafa KALKAN 21

OSMANLI DEVLETİ'NDE PARANIN TAĞŞİŞİ
Prof. Dr. Hüseyin ŞEN 34

OSMANLI SON VE CUMHURİYET İLK DÖNEMLERİNDE PARA
Burcu Fikriye AKKALELİ, Prof. Dr. Yusuf KEŞ 48

EKONOMİDE PARANIN KULLANIMI VE TARİHÇESİ
Dr. Öğr. Üyesi Remzi BULUT 63

GÜVENİN SOMUTTAN SOYUTA SEYRİ: PARA NASIL ŞEKİL DEĞİŞTİRDİ?
Dr. Öğr. Üyesi Kemal COŞKUN 74

TÖZDEN GÜVENE: KRİZ DÖNEMLERİNDE ALTIN İLE KÂĞIT PARA ARASINDAKİ ONTOLOJİK ÇATIŞMA
Prof. Dr. Sibel CENGİZ YILDIRIM 83

SİKKENİN İLK ÇAĞLARI

Prof. Dr. Sıddık Çalık*

GİRİŞ

Para kavramı insanın yerleşik hayata geçmesiyle başlayan kullanmaya başladığı en önemli kültürel ve hayatını idame ettirecek araçlardan biri olmuştur. İnsan için gerekli olan her türlü yiyecek, giyecek, barınma, savunma ve tapınma ihtiyaçları olan araç ve gereçleri temin etme gayreti, yaşamının en önemli hedefleri arsındaydı. Dolayısıyla bu kavram, ilk önceleri para fonksiyonunu yerine getiren, mühür, bulla veya herhangi değer atfedilen metal, kumaş benzeri objeler üzerinden kullanılsa da şehirleşmeyle birlikte, belirli bir tanımı, değeri, ağırlığı ve insanların ortak olarak kabul ettikleri objeler bütünü olarak görülmeye başlanmıştır.[1]

Arkeolojik ve tarihi kayıtlara göre, M.Ö. 3. binin ortalarından itibaren, medeniyetin beşiğini teşkil eden Mezopotamya ve Mısır'da değerli metallerin muhtelif ödemelerde kullanıldığı görülmektedir.[2] Üretim faaliyetleri ve tarımsal hasıladan elde edilen ürünler, cezaî uygulamalar, tapınaklara bırakılmak üzere para yerine geçen madenler kullanılmıştır. Diğer taraftan, kralların başta tapınak olmak üzere, silah temini, askeri güç elde etmek ve Mısır'da olduğu gibi bazı durumlarda tapınak inşaatlarında çalışan işçilere ödemek yapmak için para değeri atfedilen madenlerle ödeme yapılmaktaydı.[3]

Yakın Doğu'da metalin kullanımının yaygınlaşmasıyla birlikte, yönetimlerin piyasalar müdahale etmeye başladığı bilinmektedir.[4] Bu çerçevede madenlerin belirli bir birim halinde adlandırılarak ve ölçü birimleri de belirlenerek tedavüle sokulup kullanılmaya başlandığı görülecektir. Genel itibariyle, Mısır ve Mezoptamya'da para yerine kullanılan madenler ağılık ölçülerine göre, *talent, minai, şekel ve manah* birimleri kullanılmaktaydı. Bu birimlerin birbirlerine olan oranları da belliydi. Buna göre, en büyük ağırlık birimi talent 30 kg olup, 1

* Ankara Yıldırım Beyazıt Üniversitesi İnsan ve Toplum Bilimleri Fakültesi Tarih Bölümü Öğretim Üyesi

[1] Oğuz Tekin, *Yapı kredi Koleksşyonu Grek ve Roma Sikkeleri*, İstanbul 1994, s., 22,23.

[2] Catherina Eagleton-Jonathan Williams, *Paranın Tarihi*, (Çev. Fadime Kâhya), İş Bankası Yay. İstanbul 2011, s., 2,3.

[3] Oğuz Tekin, a.g.e., s. 22,23.

[4] Catherina Eagleton-Jonathan Williams, a.g.e., s., 4.

talent 60 mina, bu da 3600 şekele denk gelmekteydi. Bunun yanı sıra Suriye'deki para biriminin isimlendirmesi aynı olsa da ölçülendirmede farklılıklar vardı. Ugarit kentindeki uygulamada, 1 talent 50 mina bu da 3 bin şekel olarak kabul edilmekteydi.[5] Diğer taraftan Mısır uygarlığında, 91 kg ağırlığındaki *deben* olarak isimlendirilen para birimi kullanılmaktaydı. Bu uygarlığa ait birçok yazılı kayıtlarda beden karşılığı olan mal ve hizmetlerin dökümü verilmekteydi.[6]

Sikkenin icadı olan M.Ö. 7. Yüz yılın ortalarına kadar o günkü dünya piyasalarında ağırlıklı olarak, altın gümüş ve bronz kullanılmıştır. Ancak bunlardan özellikle, bronz ve gümüşün ağırlığı ve bu madenlerin güvenlik problemleri, para kullanımını zorlaştıran en önemli etkenler arasındaydı. Diğer yandan, para yerine geçen madenlerin kullanımında, bir denetim mekanizmasının olmayışı birçok karışıklığa neden olduğu gibi, paranın tedavülde olmasını engelleyen kullananlar tarafından kabullenmede görülen çekimserliğin de etkisi önemli bir faktör olarak görülmekteydi.

Yukarıda ifade edilen para yerine geçen madenlerin kullanımıyla ilgili genel problemler ve bunların çözümüne yönelik insanlığın edinmiş olduğu tecrübeler, bu madenlerin daha pratik hayata yönelik kullanım sürecine girdiği görülmektedir. Özellikle M.Ö. 1000'lerde Akdeniz dünyasında başlayan deniz ticareti, kültürel ilişkileri artırdığı gibi, mal ve hizmetleri dağılımında birçok kolaylığı da beraberinde getirmiştir. Bu gelişmelerin en yoğun olduğu coğrafya kuşkusuz, bugünkü Batı Anadolu ve Yunanistan sahasıdır. Bir yandan bu madenleri kullanan kesimlerin ticaret haricinde, madenlerden elde edilen paralardan kâr elde etme temayülleri artarken, siyasi otoriteler de maddi ve siyasi güçlerinin artırmak için aynı şekilde bu kârı kazanma imkanına sahip olmaya başlamışlardı.[7]

İlk sikke darbının Lidya devletinin hâkim olduğu İonya bölgelerinde gerçekleşmesi tesadüfi değildir. Esasen sikkenin icadını sağlayan bütün şartlar Batı Anadolu'da oluşmaya başlamıştı. Yunan kolonizasyonunun başladığı M.Ö. 750'lerden itibaren, ticaretin ve kültürel etkileşimin en yoğun olduğu saha kuşkusuz batı Anadolu coğrafyasıdır. Diğer taraftan, paranın hammaddesinin en zengin alanlarından biri de bu kıtadır. Özellikle ilk sikkenin darp edildiği Lidya'nın merkezinin bulunduğu, Sart nehri ve etrafı zengin gümüş ve altın yataklarına sahipti. İlk basılan sikkelerin maden cinsi, Sart Nehrinin tabiatına uygun altın ve gümüş karışımı olan elektrondan meydana gelirken, aynı süreç içerisinde sadece altın veya gümüş sikke olarak darp edildiği de görülmekteydi.

[5] Oğuz Tekin, a.g.e., s. 22,23.
[6] Catherina Eagleton-Jonathan Williams, a.g.e., s., 7-12.
[7] Oğuz Tekin, a.g.e., s. 425.

İlk sikke darbı M.Ö. 7. Yüz yılın ortalarında Lidyalılar tarafından gerçekleştirildiği kabul edilen bir gerçektir. Bununla birlikte bu sikkeleri devlet otoritesi tarafından mı yoksa dönemin aristokrat veya tüccarları tarafından mı darp edildiği tam olarak bilinmemektedir. Ancak bu dönemde sikke basımının Lidya Krallığı kontrolünde gerçekleştiği, nümizmatlar arasında kabul edilen bir gerçektir.[8]

Lidya coğrafyasında darp edilen sikkelerin kısa süre içerisinde başta İonya bölgesi olmak üzere Batı Anadolu coğrafyasının genelinde yayılmaya başlamıştır. Dönemin ticaret ağı içerisinde etkin bir güç olmaya başlayan sikkeler, daha sonra Yunan kıtasına yayılarak bölge ekonomisinin en önemli unsuru olmuştur.[9]

Resim 1[10]- Lidya Krallığının darp ettiği ilk sikke, elektron (M.Ö. 7. yy. ortaları)

Lidya coğrafyasına Perslerin hâkim olmaya başladığı M.Ö. 6. Yüz yılın sonlarından itibaren, Lidya sikke geleneği Ön Asya'da yaygınlaşmaya başlarken, yine aynı dönemlerde Atina merkezli farklı bir sikke geleneği gelişerek, Yunan kıtası ve İtalya güneyinde kök salmaya başlamıştır. Nümizmatlar arasında, arkaik sikke olarak kabul gören bu dönem paraları ana hatlarıyla Büyük İskender dönemi öncesine kadar varlıklarını korumuşlarıdır. Özellikle Atina'da darp edilen sikkeler bütün Yunan ve Makedonya coğrafyalarında tedavül ederken, Anadolu coğrafyasında dahi en fazla rağbet gören para birimi haline gelmiştir.[11]

[8] Oğuz Tekin, a.g.e., s., 25; Oğuz Tekin, Eski Yunan ve Roma Tarihine Giriş, İstanbul 2019, s.89-90.
[9] Oğuz Tekin, a.g.e., s., 90; Oğuz Tekin, Grek ve Roma Sikkeleri, s. 26.
[10] https://antiksikkelernumizmatik.com/konu/sardes-antik-kenti-sikkeleri.433/
[11] Oğuz Tekin, a.g.e., s., 90; Oğuz Tekin, Grek ve Roma Sikkeleri, s. 26.

Resim 2[12]- Atina'da darp edilen gümüş tetradrahmi (M.Ö. 4 yy)

Sikkede Yeni Bir Dönem: Büyük İskender'in Para Politikası

Makedonya Kralı 2. Flip'in M.Ö 336'da öldürülmesi üzerine yerine tahta geçen oğlu Büyük İskender (Aleksandros III), M.Ö. 323'de ölümüne kadar geçen 13 yıllık sürede, tarihin en büyük imparatorluklardan birini kurmuştur. İskender, bu on üç yıllık süreçte Batı'da Adriyatik denizinden Hindistan'a kadar birçok farklı kültürleri tek bir idare altına alırken, aynı zamanda Yunan kültürünün diğer kültürlerle etkileşim içerisine (Helenizm) girmesinin zeminini de oluşturmuştur. Diğer taraftan Büyük İskender, bu coğrafyada siyasi ve idari hakimiyet kurmayı hedeflerken, sikkeyi güçlü bir araç olarak kullanmıştır.[13]

Büyük İskender, para politikasında gerçekleştirdiği büyük değişim, onun hakimiyetinin genişletmeye başladığından itibaren uygulamaya koyduğu sikkelerin tarzından anlaşılmaktadır. Kendisinden önce Yunan kültürünün egemen olduğu coğrafyalarda Athena sikkeleri sikkelerde hâkim durumdaydı. Büyük İskender, Athena'nın bu gücünü birçok alanda olduğu gibi, sikkeler üzerinden de devam ettirmeyi hedeflemiştir. Bu geleneğe uygun olarak hem altın hem de gümüş sikkelerdeki ağırlık sistemini Athena sikkelerindekine göre ayarlarken, darp etmiş olduğu altın staterlerin ön yüzünde Athena başını kullanmıştır.[14]

[12] https://images.app.goo.gl/F4pzV5AHTe9ZKMdA8

[13] Arif Müfit Tansel, *Ege ve Yunan Tarihi*, Ankara 1963, s. 408-426; Ekrem Akurgal, Anadolu Uygarlıkları, İstanbul 1990, s. 205; Dinçer Savaş Lenger, "Büyük İskender ve Sikkeleri", Tarih Vakfı Toplumsal Tarih Dergisi, 27 Ocak 2017, s. 277, s., 49.

[14] Dinçer Savaş Lenger,a.g.m., s. 50.

Büyük İskender dönemine kadar darp edilen Yunan şehir sikkeleri oldukça çeşitli tip ve ağırlıktaydı. Bununla birlikte, Büyük İskender döneminde, yerel kent sikkelerinin yanında, onların üzerinde belirgin bir etki yaparak kendine özgü bir tarz oluşturmuştur.

Büyük İskender, büyük askeri organizasyonları için güçlü ekonomiye sahip olması gerekiyordu. Bunun için mali alanda yenilikler yaparak orduya geniş imkân sağlayan para kaynakları temin etmeye çalışmıştır. Adeta, askeri seferlerini Perslere ait maden yataklarını ve Pers hazinelerini ele geçirmek gayesiyle gerçekleştirdiği düşünülebilir. İskender bu hazinelerden temin ettiği kaynaklardan birçok şehirde sikke basmıştır. Özellikle Asya'daki topraklarda hâkim olan değiş-tokuş sisteminin değişmesine neden olan İskender'in para politikası, kazandığı topraklarda tek para sistemine giden bütüncül bir ekonomik sisteminin gelişmesine vesile olmuştur.[15]

Bu çerçevede, Büyük İskender, fethettiği toprakların birçok merkezindeki darp hanelerde sikkelerini basmaya başlamıştır. Bilinen toplam 27 darp hanede 55 milyon sikke bastırdığı iddia edilmektedir. Darphane merkezleri; Makedonya'da Aeigeia, Amphipolis, Pella, Küçük Asya'da Aybdos, lampsakos, Sardies, Magnesia, Miletos, Side, Negidos ve Tarsos, Kıbrıs'ta Salamis, Amathous, Kition, Kourion, Paphos, Filistin sahillerinde, Sidon, Try, Arados, Byblos, Karne, Mezopotaomya'da Babylon ve Susa, Mısır'da Memphis'dir.[16]

Büyük İskender'in ilk sikke bastırdığı darphane Makedonya'daki önemli kentlerden biri olan Amphipolis'tir. M.Ö. 336- 323'e kadar da basılan sikkeler, birçok kez sikke basılmıştır. Büyük İskender'in M.Ö. 333'te Anadolu'da sikke bastırdığı ilk Darphane ise Tarsus'tur. Tarsus'ta basılan sikkelerin ikonografik özellikleri bu bölgeye ait olduğunu ortaya koymaktadır:[17]

Günümüzde birçok müze ve koleksiyonerlerin eserlerini süsleyen İskender sikkeleri, sikke tarihi açısından da Helenizim uygarlığının temel unsurlarını teşkil eden arkeolojik malzeme olarak tarihte yerini alacaktır. Büyük İskender, böylelikle, darp edilen sikkelerde, Athena sikkeleri tarzını benimseyerek hem onun gücünü devir aldığını ve Yunan şehir devletlerinin öncüsü olarak bütün Yunanlıları kralı olduğunu ortaya koyarken, hakimiyeti

[15] Arif Müfit Tansel, a.g.e., s., 425.
[16] Dinçer Savaş Lenger, "Büyük İskender ve Sikkeleri", Tarih Vakfı Toplumsal Tarih Dergisi, 27 Ocak 2017, s., 49.

[17] Martin Jeossop Price, The Coignage in the name of Alexandre the Great and Philip Arrhidaeus A Brithish Museum Catalogue I, Swiss Numismatic Socieste- The British Müseum Press, Zurich/London, 1991,, s. 30–33.
[17] Morkholm, Otto. *Early Hellenistic Coinage: From the Accession of Alexander to the Peace of Apamea (336–188 B.C.)*. Cambridge University Press, 1991, s.25.

aldığı topraklar üzerinde de sikkelerde bir standardizasyona giderek, Adriyatik'ten Hindistan'a kadar bütün kültürlerin de imparatoru olduğunu ispatlamaya çalışmıştır.

Resim3[18]- Büyük İskender'in Amphipolis'de darp ettiği altın stater. (M.Ö. 325-323)

Resim 4[19]- Büyük İskender'in Memphis'te dar ettiği gümüş tetradrahmisi. (M.Ö. 332)

Resim 5[20] "Basileos Aleksandrou" yazılı İskender tetradrahmisi

[18] https://images.app.goo.gl/PEVZ8LJVKrtHfqio8
[19] https://images.app.goo.gl/iXacupXYr3VKMLUYA
[20] https://images.app.goo.gl/jwLjkMsjjPXbyZRZ8

Resim 6[21] Monogramlı Büyük İskender Sikkesi

Resim 7[22] İskender Sikkelerinde Kozmik Monogram

Büyük İskender Sonrası/ Diadokhlar Dönemi Basılan Sikkeler

Büyük İskender'in ölümünden sonra ardılların kurmuş oldukları krallıklar; Makedonya'da Demetrios, Suriye'de Seleukos ve Mısır'da Ptolemaios, dönemlerinde (yaklaşık üç yüz boyunca) İskender'in para politikasını devam ettirmeye çalışmışlardır.[23] Diadokhlar dönemi olarak da bilinen bu krallıklar, esasen bir yandan ilk dönemlerinde İskender'in sikke üslubunu devam ettirirken, diğer taraftan zaman içerisinde, İskender sikkeleri üslubunu kendi anlayışlarına uygun hale getirerek sikke basmışlardır ki bir bütünlük ve süreklilik arz eden Helenistik dönemin genel sikke tarzını oluşturmuşlardır. Diğer bir ifadeyle, sikkelerin ön yüzündeki Herakles başı zamanla kralların bizatihi kendi portreleri haline dönüşürken, arka kısımdaki tahta oturan forma genel itibariyle devam etmiştir.

[21] https://images.app.goo.gl/c7Ws1XaphGBiEn1bA
[22] https://images.app.goo.gl/8L1345c54imjH2Rt6
[23] Oğuz Tekin, a.g.e., s.28.

Söz konusu krallıklar, İskender sikkelerinin adını ve ikonografisinin devam ettirerek, kralların hem kendi meşruiyetlerini sağlamak hem de Büyük İskender döneminin meşru siyasi otoritesini ve ekonomik istikrarını devam ettirmeyi hedeflemişlerdir. [24]

Resim 11[25], Makedon Kralı I. Antigonos sikkesi

Resim 8[26]- Tarkya Krallı Lysimakhos Sikkesi

Resim 9[27] Ptolemaios, I Soter Sikkesi

Resim 10[28] Ptolemaios, Soter Sikkesi

[24] Frank L.Holt, *Into the Land of Bones: Alexander the Great in Afghanistan*. University of California Press, 2005, s. 73.
[25] https://antiksikkelernumizmatik.com/konu/makedonya-kralligi-antigonos-i-monophthalmos-sikkeleri.1858/#google_vignette
[26] https://images.app.goo.gl/zia2q1Jto8Qygo5i9
[27] https://images.app.goo.gl/9KKZo2TK9C9FSfQr5

Resim 12[29] - Seleukos Krallığı I. Seleukos Nikator Sikkesi

Sonuç

Sikkenin ilk çağlarının tarihi gelişimi, bu objenin ana vatanı olan Anadolu'da doğduktan sonra Yunan dünyasına yayılmış ve buradan da batıda Roma coğrafyasını etkisi altına almıştır. Sikkenin daha geniş coğrafyaları yayılması esas itibariyle Büyük İskender döneminde gerçekleştirmiştir. O, sikkeyi ekonomik bir araç olarak kullandığı gibi Helen kültürünün Hindistan'a kadar uzanmasını sağlayan adeta sihir bir güç olarak kullanmayı da başarmıştır.

[28] https://images.app.goo.gl/LWGJEdqhRSrua1ieA
[29] https://images.app.goo.gl/dmNmdNwgHiq7LKSr7

Kaynaklar

Arif Müfit Tansel, *Ege ve Yunan Tarihi*, Ankara 1963.

Catherina Eagleton-Jonathan Williams, *Paranın Tarihi*, (Çev. Fadime Kâhya), İş Bankası Yay. İstanbul 2011.

Dinçer Savaş Lenger, "Büyük İskender ve Sikkeleri", Tarih Vakfı Toplumsal Tarih Dergisi, 27 Ocak 2017, s. 277, s.s. 248-251.

Ekrem Akurgal, *Anadolu Uygarlıkları*, İstanbul 1990.

Frank L.Holt, *Into the Land of Bones: Alexander the Great in Afghanistan*. University of California Press, 2005.

Morkholm, Otto. *Early Hellenistic Coinage: From the Accession of Alexander to the Peace of Apamea (336–188 B.C.)*. Cambridge University Press, 1991

Osmund Bopearachchi, *Monnaies gréco-bactriennes et indo-grecques. Catalogue raisonné*, 1991

-Oğuz Tekin, Yapı Kredi Koleksiyonu Grek ve Roma Sikkeleri, İstanbul 1994.

Oğuz Tekin, -*Suna ve İnan Kıraç Vakfı Pierre Willlemart Sikke Kolaksiyonu,* İstanbul 2009.

Oğuz Tekin, Eski Yunan ve Roma Tarihine Giriş, İstanbul 2019.

https://antiksikkelernumizmatik.com/konu/sardes-antik-kenti-sikkeleri.433/
https://images.app.goo.gl/F4pzV5AHTe9ZKMdA8
https://images.app.goo.gl/PEVZ8LJVKrtHfqio8
https://images.app.goo.gl/iXacupXYr3VKMLUYA

SELÇUKLU DÜNYASINI FARKLI YÖNLERİYLE TANIMANIN ZENGİN BİR KAYNAĞI: SİKKELER

Sadi S. KUCUR*

M. Ö. VII. Asırda Lidyalıların icadından itibaren sikke darbı, tarih boyunca her devlet başkanı, hatta eyalet ve vilayet yöneticilerinin başvurduğu bir uygulamadır. Sikkeler aslında, her hangi bir nesneyi satma veya satın alma karşılığında kullanılan iktisadî bir araçtır. Ancak darp edilen sikkenin halk tarafından kabul görmesi için onun güvenilir olması gerekir. Yöneticiler hem halka bu güvenceyi vermek, hem de bu eşi bulunmaz fırsattan faydalanarak sikkelerin üzerine adlarını ve siyasî mevkilerini ifade eden unvan, lâkab ve künyelerini, muhtelif sembollerini propagandalarını yapmak için koydurmuşlardır.

Selçuklular da tarihleri boyunca bu iktisadi ve siyasi aracı kullanmışlar, diğer devletler gibi onlar da *dinar* (altın), *dirhem* (gümüş) ve *fels* (bakır) sikkeler darp ettirmişlerdir. Müze ve müzayede kataloglarına göre, günümüze ulaşan sikkelerin birim değeri açısından dağılımı piyasa şartlarına uygunluk arz etmez. Tuğrul Beye ait sikkelerin çok büyük kısmı dinardır ve saflık oranları da yüksektir. Ancak zamanla hem altın oranı, hem de saflık oranı düşmüştür. Yine de dirhem ve felslerin azlığı dikkat çekicidir. Muhtemelen bu durum dirhem ve felslerin dinara oranla daha fazla tahrip olmasından ve müzeler ile müzayede kuruluşlarının koleksiyon değeri olan sikkeleri tercih etmelerinden kaynaklanmaktadır.

Selçukluların (Türkiye Selçukluları hariç) darp ettirdikleri dinar ve dirhemler, genellikle kalıp ve metin tipleri açısından çağdaşı olan Abbasi, Gazneli, Büveyhi vs. devletlerinki gibidir. Ön yüz ortada, *Lâ ilâhe illâ'llah vahdehû lâ şerîke leh*, Abbasi halifesinin lâkabı, ön yüz dış çevrede er-Rûm Sûresi, 4-5. âyetlerin bir kısmı (*Li'llâhi'l-emr ... bi-nasri'llah*), ön yüz iç çevrede darp yeri ve darp tarihini ifade eden Arapça fiil cümlesi (*Bismi'llah. Duribe hâze'd-dinar /-dirhem bi-…. fî seneti* -yazı ile tarih-) bulunur. Arka yüz ortada *Muhammedün rasûlu'llah*, darp ettirenin unvanı, lâkabı, künyesi ve adı, arka yüz çevrede ise *Muhammedün rasûlu'llah* ve et-Tevbe Sûresi, 33. âyet (*Hüve'llezî ersele rasûlehû* yerine *Erselehû* diye başlayarak) yazılıdır. Bu genel tipin dışında Sultan Alp Arslan'dan itibaren, özellikle Sultan Sancar'ın Âyetü'l-Kürsîli dinarları da bulunmaktadır. Nadir olarak İhlâs Suresine de rastlanmaktadır. Ayrıca yine çağdaşı İslâm devletlerinin sikkelerinde görülen *li'llâh*, *'adl* ve *feth* gibi kelimeler ile muhtemelen bazı kelimelerin kısaltması olan harflere de yaygın olarak yer verilmiştir. Sikkelerdeki bütün yazılar Türkiye Selçuklu Sultanı I. Alâeddin Keykubad'a kadar kûfî hat ile yine onun zamanından itibaren ise sülüs hat ile yazılmıştır.

* Prof. Dr. (Emekli), Marrmara Üniversitesi, İnsan ve Toplum Bilimleri Fakültesi, Tarih Bölümü,. E-posta: skucur@marmara.edu.tr

İlk sikke devletin nihai kuruluşundan, yani 1040'da Gaznelilere karşı kazanılan Dandanakan Savaşından 16 yıl öncesine aittir. Fels (bakır) olan bu sikke 1024/5 yılında, Türk Hakanlığı (Karahanlılar) bölgesinde, Semerkand ile Buhara arasında Kermîne'de ve Türk Hakanlığı sikkeleri tipinde darp edilmiştir. Sikkede *yabgu* unvanı ve *muı'zzüddevle* lâkabı ile yay, ok-yay ve kılıç tasvirleri bulunmaktadır. Türk Hakanlığı numismatları M. Fedorov ve B. Koçnev, bu sikkeyi Selçuk Beyin oğlu Musa Yabgu'nun darp ettirdiğini iddia etmektedirler. Ancak sikkenin darp edildiği tarih ve darp yeri dikkate alındığında, sikkenin Musa Yabgu tarafından değil, ağabeyi Arslan Yabgu tarafından darp edildiği ortaya çıkmaktadır. Zira bu tarihte bu bölgede (Nur Kasabası) Arslan Yabgu bulunmakta, Musa Yabgu'nun adına ise, kaynaklarda ancak Arslan Yabgu'nun esaretinden ve onun Horasan'a inmesinden sonra rastlanmaktadır. Ayrıca Arslan Yabgu'nun oğlu Resultegin'in 1063 yılında İstahr'da darp ettirdiği dinarda babasını *muı'zzüddevle* lâkabıyla zikretmesi de bu tespiti doğrulamaktadır.

Sultan Tuğrul Beyin ilk sikkeleri yine Dandanakan Zaferinden üç yıl önce, 1037 yılında Nişabur ve Rey'de darp edilen ünik dinarlarıdır. Ancak diğer yazılı kaynakların verdiği tarihler bu iki dinarın tarihleri ile uyuşmamaktadır. Gaznelilerde olduğu gibi, Nişabur sikkelerinde *el-emîrü'l-ecell*, Rey'dekilerde ise *el-emîrü's-seyyid* unvanlarını kullanmıştır. Halbuki Tuğrul Beyin 1038'den itibaren hutbelerde *es-sultânü'l-muazzam* unvanıyla adının okunduğunu biliyoruz. Sikkelerinde ise ilk defa 1043/4'te Hemedan dinarında *es-sultan*, 1045/6'dan itibaren de hepsinde *es-sultânü'l-muazzam şâhânşâh(u'l-ecell)* unvanlarını kullanmaya başlamıştır. Bu gecikmenin sebebi, Abbasi halifesi tarafından sultanlığının tanınmasını beklemesidir. Zira bu arada yeni hükümdar Tuğrul Beyi tanımaya ihtiyaç duyan halifenin Selçuklu sarayına elçiler gönderdiğini biliyoruz. Nitekim daha sonra halife tarafından verilen *ruknüddîn* lâkabını da Tuğrul Bey 1054/5 yılından itibaren sikkelerinde kullanmıştır.

Burada Selçukluların *sultan* unvanını tercih edişleri üzerinde durmak gerekir. Zira onların çağdaşı müslüman hükümdarların kullana geldiği *melik* veya *emir* unvanlarının yerine daha önce gelişi güzel bir sıfat olarak kullanılmış olan *sultan* unvanını devlet başkanının resmî bir unvanı olarak tercih etmelerinin tesadüfi olmadığı, aksine bilinçli bir tercih olduğu anlaşılmaktadır. Nitekim bu tercih sebebini güçlendiren ve izah eden diğer bir uygulama ise, diğer hanedan üyelerine *melik* unvanı verilerek, çağdaş müslüman hükümdarların Selçuklu sultanıyla değil, şehzadeleriyle denk görülmesidir. Hatta bazı sikkelerinde ilâve olarak *melikü'ş-şark ve'l-ğarb* unvanı da eklenmiştir. Böylece Selçuklu hükümdarı hepsinin üzerinde cihan-şümûl bir mevkie yükseltilmiştir. Selçuklulardan önce Gazneli Mahmud, dönemin yazılı kaynaklarında *sultan* unvanı ile zikrediliyor ise de, darp ettirdiği hiç bir sikkede bu unvan görülmez. Ancak Gazneliler Selçukluların tesiriyle daha sonraları Ferruhzâd'dan itibaren bu unvanı kullanmaya başlamışlardır.

Tuğrul Bey İran ve Irak'ta 30 kadar darphanede büyük kısmı dinar olan sikkeler darp ettirmiştir. Diğer hanedan üyeleri ise, sultanlığını tanıdıkları halde kendi bölgelerinde bağımsızmış gibi, onun adı bulunmayan sikkeler bastırmışlardır. Musa Yabgu ve oğulları *yabgu* ile *el-melikü'l-âdil* veya *el-melikü'l-muzaffer*, İbrahim Yınal *el-emîrü'l-ecell* unvanlarıyla dinar ve/veya dirhemler darp ettirmişlerdir. Çağrı Bey ile oğulları Alp Arslan ve İlyas unvan ve lâkab kullanmamışlar, diğer oğlu Kara Arslan (Kavurd) ise *el-melikü'l-*

*âdil*i tercih etmiştir. Hatta Alp Arslan ve Kara Arslan babaları Çağrı Beyin 1059'da vefatına kadar onun adını, Sultan Tuğrul Beyin adını ise ancak babalarının vefatından sonra az sayıdaki sikkede zikretmişlerdir. Aslında Tuğrul Bey dönemindeki bu uygulamaların henüz bozkır geleneklerinin devam etmesinden ve kuruluş mücadelesinde hepsinin payının olmasından kaynaklandığı aşikârdır. Zira istisnai olan bu durum merkezî otoritenin sağlandığı daha sonraki dönemlerde, diğer hanedan üyeleri darp ettirdikleri sikkelerde sultanın adını ve unvanını hep koymuşlardır. Mesela Sultan Alp Arslan'ın oğulları Tekiş Bey ve Arslanşah, babaları ile kardeşleri Sultan Melikşah, diğer bir oğlu olan Arslan Argu(n) Sultan Berkyaruk dönemlerinde, Sultan Sancar melik iken, Sultan Berkyaruk ve Sultan Tapar dönemlerinde darp ettirdikleri sikkelerde hep adıgeçen sultanların adlarına yer vermişlerdir. Irak Selçuklu hükümdarları ise kendileri için *es-sultânü'l-muazzam*, tâbi oldukları Büyük Selçuklu Sultanı Sancar için *es-sultânü'l-a'zam* unvanlarını, bazı sikkelerinde ise unvanları yerine sadece lâkablarını kullanmışlardır.

Sultan Melikşah, Berkyaruk ve Tapar'ın saltanat dönemlerinde ise hanedan mensubu meliklerin dışında, nüfuzlu valiler de sultanın adının bulunduğu sikkeler darp ettirmişlerdir. Melikşah döneminde Emir Şeref, Kutluğ Bey (Öner), Mesnedüddevle Süleyman, Izzüddevle Nuh, Berkyaruk'un saltanatında Hâs Bey, İl-Aba, Dâd Bey, Porsuk, Arguş, Kutluğ Bey, Tapar zamanında ise yine İl-Aba ve Hâs Beyin yanısıra Bey Arslan, Şerefüddevle İlkafşıt, Seyfüddin Bârbek gibi valiler bunlara örnek olarak verilebilir. Keza Büyük Selçuklulara tâbi Irak Selçukluları topraklarındaki valiler ve atabegler de kendilerinin, Irak Selçuklu ve Büyük Selçuklu sultanlarının isimleri bulunan sikkeler darp ettirmişlerdir. Mesela Irak Selçuklu Devleti Sultanı Mahmud döneminde Nihavend valileri Alp Sungur el-Buharî ve Kutluğ Yorunkuş, Sumeyrem valisi Hâs Bey, Sultan Muhammed döneminde Atabeg Şemsüddin İldeniz bunlardan bazılarıdır.

Sultan Sancar henüz şehzade ve Horasan meliki iken Gazneli Devletinin merkezi Gazne'ye girdiğinde Sultan Behramşah, Batı Türk Hakanlığının merkezi Buhara'ya girdiğinde ise Tafgaç Han Muhammed darp ettirdikleri sikkelere Melik Sancar'ın adını koymak zorunda kalmışlardır. Büyük Selçuklulara tâbi olan Isfahan hakimi Kâkûyî emiri Ferâmurz, Büveyhî emiri Ebû Kâlicar gibi mahallî hükümdarlar da Selçuklu hakimiyetinin güçlü olduğu zamanlarda metbû olarak Selçuklu sultanlarının adlarına ve ok-yay sembollerine sikkelerinde yer vermişlerdir.

Türkiye Selçukluları hariç diğer Selçuklu devletlerinin darp ettirdikleri sikkeleri, çağdaşı İslam devletlerinin sikkelerinden ayıran en belirgin özellik, genellikle ok-yay veya sadece yay sembolünün bulunmasıdır. Türk kültüründe ok tâbilik, yay ise metbûluk sembolu olarak kullanılmıştır. Bazı Türk Hakanlığı, Gazneli ve başka devletlerin sikkelerinde güç sembolü olarak zaman zaman bu sembole rastlanır. Sultan unvanının tercihinde olduğu gibi, bu sembolü de Selçuklu hanedan üyelerinin daimî bir alâmete dönüştürdükleri, daha doğrusu *tuğra* olarak kullandıkları anlaşılmaktadır. Daha ayrıntılı incelendiğinde hanedan üyelerinin ok ve yayı genellikle birbirlerinden farklı kullandıkları ve Sultan Melikşah'tan itibaren de gittikçe azaldığı görülür. Tuğrul Bey sağ veya solunda ok bulunan yay, Musa Yabgu ve oğulları sadece yay veya iki beşgen yıldız arasında yay, İbrahim Yınal Tuğrul Bey gibi, Çağrı Bey ile oğlu Kavurd Bey ve diğer Kirman Selçuklu melikleri daima oku yayın içinde, Alp Arslan ise her nedense düzensiz bir şekilde bunların

hepsini kullanmıştır. Sultan Melikşah'ın da bazı sikkelerinde Tuğrul Bey gibi sağında ok bulunan yay ile nadir olarak yay içinde çapraz temrenli ok ve içinde ok bulunan kurulu yay sembolleri bulunmaktadır. Dikkat çeken bir husus, ilk başkentleri Nişabur'da darp edilen sikkelerde ok ve yay sembolüne rastlanmamasıdır. Merkezi Nişabur olan Horasan'a hakim olan Selçukluların büyük bir toprak kaybına maruz kalan Gaznelilere, böyle davranmakla belki bir nezaket göstermek istemiş olabilecekleri düşünülebilir. Suriye Selçuklu Meliki Tutuş, isyan ettiği tarihlerde darp ettirdiği dinarlarda *es-sultânü'l-muazzam* unvanıyla sağında veya solunda ok bulunan yay ile içinde ok bulunan yay sembollerini kullanmıştır.

Büyük Selçuklu sikkelerinde hanedan üyelerinin hakimiyet sembolü olarak kullandıkları ok ve yayın yanısıra güç sembolü olarak zaman zaman kılıç, ejder başlıklı çomak (*mikma'a*) da görülür. Sultan Sancar'ın meliklik dönemi Herat sikkelerinde ejder, ejder ve boğa başı tasvirlerinin bulunduğu bordürler bulunmaktadır. Türk sanatı tarihi açısından büyük önem taşıyan bu tasvirler henüz bilinmemektedir ve yorumlanmamıştır. Yine Sultan Sancar'ın bazı Belh sikkelerinde görülen 19 bal peteğinin 12'sinde Sancar'ın adı tekrar edilerek, 7'sine de Halife el-Müsterşid bi'llâh'ın lâkabının heceleri yerleştirilerek orijinal bir kompozisyon oluşturulmuştur.

Türkiye Selçuklu Devletinin Sikkeleri

Türkiye Selçukluları da dinar, dirhem ve fels darp ettirmişlerdir ancak bunların çok azı dinardır, çoğunluğu dirhem ve felstir. Yeni dinar darp etmeyip komşu devletlerin bol miktarda darp ettirdikleri altın solidus veya dinarları kullanmışlardır. İlk dinar ve dirhemler Sultan II. Kılıç Arslan'a aittir. Dinarları standart ve ağır dinarlar olmak üzere iki gruba ayırmak mümkündür. Standart dinarlarda 4,72 gr Eyyubî dinarı ile 4,50 gr olan Bizans solidusunun tesiri olduğu anlaşılmaktadır. Ağır dinarlar ise 5 gr üzerindedir ve 6 adedi bilinmektedir. Sultanın bunları uygun gördüğü kişilere hediye olarak vermek için darp ettirmiş olabileceği düşünülmektedir. Ayrıca Sultan II. Keyhusrev'in 134,30 gr ağırlığında, 30 dinara denk gelen ünik bir madalyonu bulunmaktadır. İktisadî gelişme ile orantılı olarak en çok dinar Sultan I. Keykubad döneminde darp edilmiştir. Gümüş dirhemlerin ağırlıkları ise 2.97 gramdır. Az da olsa yarım, üçte bir ve çeyrek dirhemler de darp edilmiştir. İlhanlı Gazan Han'ın 1296'daki para reformunda belirlediği 2,16 gr ağırlığındaki dirhemlerin etkisiyle, 1298'den itibaren Anadolu'da da eski dirhemler eritilip yeni standarda göre dirhemler kesilmiştir. Felslerde bir ağırlık standardı görülmez, dönem dönem farklılıklar gösterir. II. Kılıç Arslan'ın oğulları melik şehzadelerin darp ettirdiği felslerin ağırlıkları 10 gramın üzerindedir. 1200-1280 yıllarında ise fels ağırlıkları 3-5 grama kadar düşmüştür.

Bize ulaşan ilk sikke Sultan I. Mesud'un darp ettirdiği felstir. Selçukluların bu sikkeden önce uzun bir süre Bizans sikkelerini kullandıkları anlaşılmaktadır. Nitekim bu sikkenin ön yüzünde Bizans İmparatoru, muhtemelen John II. Komnenos'un globus ve labarumlu tasviri, arka yüzde ise *es-sultânül-muazzam* unvanı ile Mesud b. Kılıç Arslan adı bulunmaktadır. I. Mesud'un bağımsız olduğu bilindiğine, dolayısıyle Bizans'a tâbiliği söz konusu olamayacağına göre, imparatorun tasvirinin bulunmasının sebebi başkadır. Anadolu'nun yerli halkı Bizanslıdır ve büyük çoğunluğu onlar oluşturmaktadır. Bizans sikkelerini tanıyan, kullanan halkın tabiatıyle yeni sikkeleri kabullenmelerinde sıkıntılar olacağı düşüncesiyle böyle bir yola başvurulduğu aşikârdır. Yaygın olarak başvurulan bu

usûle bir örnek olarak İran Moğolları İlhanlıların müslüman olmadan önce de darp ettirdikleri bütün sikkelerin İslâmî tipte olmaları verilebilir.

Sikkeler, kalıp ve metin tipleri bakımından diğer Selçukluların sikkelerinden farklıdır ve zaman zaman değişik tipler uygunlanmıştır. Dinar ve dirhemlerdeki klasik dinî metinlerin büyük bir kısmının devam ettiği görülür. Bunlar *(*Besmele */ +) Lâ ilâhe illâ'llah (/ + vahdehû lâ şerîke leh) Muhammedün rasûlu'llah (/ + Salla'llāhu aleyhi ve sellem)* ile bazı sikkelerde et-Tevbe Sûresi 33. âyettir. İlhanlı hükümdarı Hülâgû'nun 1258'de Bağdat'taki Abbasi halifesini katletmesinin sikkeler üzerindeki tesirleri dikkat çekicidir. Bu olay Selçuklu sultanları tarafından kabullenilmemiş, halifenin masum olduğu ve hâlâ sağmış gibi onun lâkabı olan *el-Musta'sım (bi'llah)* veya onun yerine *el-Ma'sûm bi'llah*, bazen de *el-Muazzam bi'llah* lâkablarını 1270'lere kadar bazı sikkelerde zikretmeye devam etmişlerdir. Zamanla bundan vazgeçilmiş ama Kahire'deki halifelerin adlarına ise hiç yer verilmemiştir. Halifenin lâkabından boşalan alana ise bazı sikkelerde Allah'ın sıfatlarına vurgu yapan *el-mülkü li'llah, el-minnetü li'llah, el-'ızzetü li'llah* veya *el-azamatü li'llah* ifadeleri (*tevkî'*) iri harflerle yazılmaya başlanmıştır. Sikke metinleri Sultan I. Keykubad'a kadar kûfî hatla yazılmış, ondan itibaren ise kûfî hattın keskin hatları yavaş yavaş yumuşatılarak sülüs hatta geçilmeye başlanmış ve öyle devam etmiştir.

Türkiye Selçuklu hükümdarları II. Keyhusrev'e kadar *es-sultânü'l-muazzam*, Sultan I. Keykubad Hârizmşah Celâleddin'i 1230'da Yassıçimen'de yenmesinden sonra ise Erzurum ve bazı Sivas darplı sikkelerinde *es-sultânü'l-a'zam* unvanını kullanmışlardır. Sultan II. Keyhusrev'den itibaren de hep *es-sultânü'l-a'zam*ı tercih etmişlerdir. Ancak iki sultanın unvanları istisna teşkil eder. Bunlar II. Süleymanşah'ın *es-sultânü'l-kāhir* (melikliğinde *el-melikü'l-kāhir*) ve Sultan I. Keykâvus'un *es-sultânü'l-ğâlib* unvanlarıdır. Hatta bu sultanın Sivas'ta 1217 ve 1218'de darp ettirdiği iki dinarında bu unvanı *es-sultânü bi-rızâyi'llah el-ğâlibu bi-emri'llah* şeklinde kullandığı görülür. Şehzadelerin unvanları genellikle *el-melik* ile yapılmış sıfat tamlamalarıdır. Ankara Meliki Muhyiddin Mesud'un kullandığı *el-'abdü'z-zaîf el-muhtâc ilâ rahmeti'llah* (Allah'ın rahmetine muhtaç zayıf kul) ifadesi ise bir şehzade için bile olsa beklenmeyecek bir tevazu örneğidir.

Kösedağ Savaşından Sultan III. Keykubad dönemine kadar Türkiye Selçuklularının üzerindeki İlhanlı nüfuzunun darp edilen sikkelere yansımadığı görülür. Yani bağımsızmış gibi kendi adlarına sikke darp etmişlerdir. Müslüman bir hükümdarın gayrimüslim bir hükümdara en azından sikkeler üzerinde tâbi görünmesinin halk tarafından hoş karşılanmayacağı düşüncesiyle İlhanlıların bu konuda bir dayatmada bulunmadıkları anlaşılmaktadır. Nitekim müslüman olan Gazan Han'ın Sultan III. Keykubad'ın bazı sikkelerinde adına rastlanmaktadır.

Ancak Kösedağ Savaşının sikkeler üzerinde dikkate değer başka bir etkisi olmuştur. Sultan II. Keyhusrev'in Gürcü prensesi Tamara (Gürcü Hatun) ile 1240/1'de evlenmesinden sonra darp ettirdiği sikkelerde görülen *şîr u hurşîd* (arslan ve güneş) tasvirleri, Kösedağ hezimetinden sonraki sikkelerde kaldırılmıştır. Bunun yerine besmele, kelime-i tevhid, salât konmuş ve sultan kendisini *zıllu'llahi fi'l-âlem* (Allah'ın yeryüzündeki gölgesi) olarak zikretmeye başlamıştır.

Türkiye Selçukluları güçlü oldukları zamanlarda bazı komşu devletleri kendilerine tâbi kılmışlardır. Tâbi Kilikya Ermeni Kralı I. Hetum'un Sis'te (Kozan) darp ettirdiği sikkelerde Sultan I. Keykubad ve II. Keyhusrev'in Arap harfleriyle isim ve unvanları bulunmaktadır. Keza Mardin Artuklu Meliki Artuk (Arslan) da Duneysir (Kızıltepe, Mardin)'de darp ettirdiği sikkelerde metbûu Sultan I. Keykubad'ın isim ve unvanını zikretmiştir.

Türkiye Selçuklularının bazı sikkelerinde darp yılları verilirken yazı ile ay isimleri de eklenmiştir. Asıl önemli özellik ise yazı ile verilen darp yıllarının bazı sikkelerde siyakat harfleriyle kısaltılarak yazılmasıdır. Bu usulün en fazla uygulandığı sikkeler Sultan III. Keyhusrev dönemine aittir. Y. İzmirlier bu usulle yazılmış tarihleri yayınladığı katalogda tablolar halinde vermiştir.

Bazı dirhem ve felslerde ise muhtelif tasvirler ve dekoratif motifler bulunur. Tahta oturmuş hükümdar tasviri, avına mızrak saplayan süvari, elinde üç çatallı mızrak tutan süvari, ok atan süvari, arslan, insan yüzlü güneş ve yukarıda zikredilen şîr u hurşidli tasvirlere yer verilmiştir. Süvari tasvirlerinin çoğu Bizans tipi süvaridir. Ancak Sultan IV. Kılıç Arslan'ın 1248'de Sivas'ta darp ettirdiği gümüş dirhemde ok atan Türk süvarisi tasviri çok ayrıntılı ve başarılı çizilmiştir. Bu sikke tasvirli olanların en güzelidir.

Kaynakça

The British Museum Sikke Koleksiyonu, Londra.

Album, Stephen, *Checklist of Islamic Coins*, 3th Edition, Santa Rosa CA, 2011, s. 131-136, 182-187.

Alptekin, Coşkun, "Selçuklu Paraları", *Selçuklu Araştırmaları Dergisi*, 3 (Ankara 1971), s. 435-591, lev. I-XI.

Bağbîdî, Hasan Rıza, "Sikkehâ-yı Sultan Mahmûd-i Gaznevî", Muhammed Debîr Mukaddem (ed.), *Mecmûa-i Makalât-i Hümâyiş Beyne'l-Milelî Gazne ve Zebân ve Edeb-i Fârsî*, Tahran 1394hş., s. 195-233.

Hennequin, Gilles, *Catalogue des Monnaies Musulmanes: Asie Pre-Mongole, Les Salguqs et leurs Successeurs*. Bibliotheque Nationale, Paris 1985.

Hocaniyazov, Tirkeş, *Katalog Monet Gosudarstva Velikikh Sel'dzhukov*, Aşhabad 1979.

İzmirlier, Yılmaz, *Anadolu Selçuklu Paraları*, İstanbul 2010.

Aynı yazar, "Anadolu Selçuklu Sikkeleri", *Anadolu'da Paranın Tarihi*, ed. B. Arı, Ankara 2011, s. 95-106.

Jafar, Yahya, *The Seljuq Period in Baghdad 447-552 H. A Numismatic and Historical Study*. London 2011.

Kucur, Sadi S., "Boris Koçnev'in Makalesi ve İlk Selçuklu Sikkesi: Arslan Yabgu'nun 415 (1025) Yılında Kermîne'de Bastırdığı Fels", *Selçuk Üniversitesi Selçuklu Araştırmaları Dergisi*, 20 (Haziran 2024), s. 1-18.

Kucur, Sadi S., "İlk Müslüman Türk Devletlerinde Hanedan Üyelerinin Unvanları", *Afyonkarahisar I. Türk Tarihi Sempozyumu: Türklerde Devlet, 19-21 Ekim 2017, Afyonkarahisar, Bildiriler*, İstanbul 2018, s. 497-515.

Aynı yazar, "Türkiye Selçukluları Sikkelerinde Unvan, Lâkab ve Künyeler", *Birinci Uluslararası Anadolu Para Tarihi ve Numismatik Kongresi 25-28 Şubat 2013 Antalya, Bildiriler*, İstanbul 2014, s. 361-368.

Aynı yazar, “A Study on the Coins of Tughril Beg, the Sultan of the Great Seljuqs”, *XIII Congreso Internacional de Numismática Madrid-2003 Actas-Proceedings-Actes*, Yay. C. Alfaro - C. Marcos - P. Otero, II, Madrid: Ministeiro de Cultura, 2005, s. 1599-1608.

Lowick, N. M., “Seljuq Coins”, *Numismatic Chronicle*, Seventh Series, X (1970), s. 241-251.

American Numismatic Society Sikke Koleksiyonu, New York:
http://numismatics.org/search/department/Islamic (25.09.2026)
https://www.zeno.ru/showgallery.php?cat=1 (25.09.2026)

Selçukluların ilk sikkesi: Muızzüddevle [Arslan] *Yabgu*’nun 1024/5’te Kermîne’de darp ettirdiği bakır fels.

Sultan Tuğrul Beyin 1037 yılında Nişabur’da *el-Emîrü’l-ecell* unvanıyla darp ettirdiği ünik ilk dinarı (ANS, 1964.23.2).

el-Melikü’l-âdil (Musa) *Yabgu*’nun 1043/4’te Herat’ta darbettirdiği dinar.

es-*Sultânü’l-muazzam Şâhânşâh* Rüknüddünya veddîn Ebû Talib Tuğrul Beyin 1056/7’de Isfahan’da darbettirdiği ok-yay sembolünün bulunduğu dinar.

es-Sultânü’l-muazzam Melikü’l-İslâm Alp Arslan’ın 1071/2’de Hemedan’da darp ettirdiği ok-yay ve kılıç sembollerinin bulunduğu bir dinar.

es-Sultânü’l-muazzam Şâhânşâh Melikü’l-İslâm Melikşah’ın 1074/5’te darp ettirdiği bir el-Ahvaz dinarı.

es-Sultânü’l-muazzam Ğıyâsüddin Ebû Şücâ Muhammed [Tapar] b. Melikşah’ın Âyetülkürsîli Ocak 1117’de Isfahan’da dap ettirdiği dinar.

Sultan Sancar’ın 1121’de Belh’te darp ettirdiği dinar.

es-Sultânü'l-a'zam Sancar'a tâbi Irak Selçukluları hükümdarı *es-Sultânü'l-muazzam* Mahmud'un 1123'te Isfahan'da darp ettirdiği dinar.

el-Melikü'l-âdil Kara Arslan Bey [Kavurd]'in, babası *Melikü'l-mülûk* Çağrı Beyin sağlığında 1058 yılında Berdesir'de darp ettirdiği dirhem.

Suriye Selçukluları Meliki Tutuş'un sultanlığını ilan ettiği zaman 1094'te Sâve (Hama)'de darp ettirdiği dinar (*es-Sultânü'l-muazzam* Izzüddünya Adudüddin Ebû Saîd Tutuş).

Türkiye Selçuklularından bize ulaşan ilk sikke: Sultanı I. Mesud'un darp ettirdiği bakır fels.

es-Sultânü'l-muazzam II. Kılıç Arslan'ın 1177/8 yılında Konya'da dap ettirdiği ilk altın dinar.

es-Sultânü'l-kâhir unvanını kullanan II. Süleyman(şah)'ın 1200 tarihli Aksaray dirhemi.

En çok sikke ve özellikle dinar dap ettiren Türkiye Selçukluları Sultanı I. Keykubad'ın 1226 yılında Sivas'ta darp ettirdiği dinar.

Sultan II. Keyhusrev'in Sivas'ta 1241/2'de darp ettirdiği *şîr u hurşid* tasvirli dirhemi.

Sultan IV. Kılıç Arslan'ın 1248/9'da Sivas'ta darp ettirdiği ve en güzel Türk tipi süvari tasvirinin bulunduğu dirhem.

Sultan II. Keykâvus'un Konya'da dap ettirdiği 1260 tarihli *el-ızzetü li'llah* tevkîi bulunan dirhem.

OSMANLI MESKÛKÂTI'NIN TARİHİ GELİŞİM SEYRİ.

Prof. Dr. Mustafa KALKAN[1]

Giriş

Sikke-para, tarihin akışını, insanların kaderini değiştiren yuvarlak metal, düzenli yuvarlak formlarla kullanılmaya başlandığı andan itibaren devletlerin en önemli gücü olarak kabul edilmiştir. Askerî güçten sonra gelen hatta askerlerinde devlet hizmetinde kalmasını sağlayan, değerli metallerden kestirilen satın alma gücüdür. İtibar, güç, kudret, şan şöhret her türlü sosyal statüyü sağlayan, önemli güç göstergesidir. Konargöçer hayattan yarı yerleşik daha sonra da yerleşik hayata geçen Türklerin, şehirli halklarla temasları sırasında tanıştıkları, daha sonra da kullanmaya başladıkları önemli ticari araçtır. Takasa son veren, mübadele usullerini ortadan kaldıran bir keşfe imza atan Lidyalılar bile dünya tarihinde büyük iz bırakacak böyle bir buluş yaptıklarını sonra anlayacaklardır. Anadolu'dan dünyaya yayılan para, her yerde kullanılacak ve Türkler, yüzyıllar sonra bu değerli metallerden kestirdikleri sikkelerle ticaret yapmaya başlayacaklardır.

Anadolu Selçuklu Devleti kurulduktan sonra, bazı beyliklerle-devletlerin topraklarının alınmasıyla büyüyen sınırları, Kafkaslar'a, İran'a ve Mezopotamya'ya kadar genişleyecektir. İdarî ve askerî düzeni zamanla oturan Selçukluların tesis ettikleri âdil düzen ve ticaret ağı, Harzemşahlarla, Kafkas Hanlıkları-Beylikleri, Gürcü ve Ermeni Krallıkları'yla sürdürülecek, canlı ticaret zamanla halkın zenginleşmesine zemin hazırlayacaktır. Anadolu Selçuklu Devleti döneminde zenginleşen halk, sermayeyi mimariye, sanata ve teknolojiye yönlendirecek, zaman içinde şehirler birer kültür ve eğitim merkezi haline dönüşecektir. İki yüz otuz üç yıl boyunca Anadolu'da inşa ettiği mimari ve kültürel zenginlik, Moğollar tarafında yıkıma uğratılana kadar varlığını koruyacaktır. Moğolların bölgedeki zulüm ve kırgın dönemlerinde tekrar fakirleşen halk, Anadolu'dan kaçmanın yollarını aramaya başlamıştır. Moğol noyanlarının zulümleri ve aldıkları ağır vergiler, yerli halka ve Türklere yaşama şansı bırakmamıştır (Galstyan, 2025:21).

Zeno:279619

الملك لله الملك العادل

Ön tarafında el-mülki lillah, arka tarafında el-melîk el-âdil yazısı mevcuttur. Benzeri örnekler, Anadolu Selçuklu felsleri arasında vardır. Hangi beyliğe ait olduğu tespit edilemediği için, anonim sikke olarak tanımlanmıştır.

Kültürel yönden İslamlaşan Moğolların nüfuzunun bölgede zayıflamaya başlamasıyla birlikte "korku dönemi" sona erecek (yukarıdaki sikkeler bu döneme örnektir) ve farklı bölgelerde yeni beylikler, boylarının hâkimiyet alanlarını belirleyerek, idari bağımsızlıklarını ortaya koyacaklardır.

Kuruluş Dönemi Sikkeleri

Beylikler arasında yer alan, diğer boylara oranla daha küçük bir sahaya sahip olan Osmanlı Beyliği'nin (Mybyer, 2024:13) stratejik yaklaşımları ve diğer beylikler ile olan ilişkilerinde sergilediği tutum, kısa süre içinde önemli değişimlerin yaşanmasını sebep olacaktır (Altuğ, 2020:47). Osmanlı Beyliği'nin başında bulunan Osman Bey'in iyi eğitim almış olması, yaptığı evliliğin sosyokültürel yönden bu beyliğe nüfuz kazandırması ve bir devlet adamında bulunması gereken liderlik vasıflarının

[1] Çankırı Karatekin Üniversitesi, İnsan ve Toplum Bilimleri Fakültesi, Tarih Bölümü Genel Türk Tarihi Anabilim Dalı. kalkan12@hotmail.com. Bu makale hazırlanırken Mustafa Kalkan'ın, "Türk Tarihinin Gelişim Seyri İçerisinde Unıque-Nadir Osmanlı Sikkelerinin Yeri ve Önemi", *Genel Türk Tarihi Araştırmaları Dergisi*, Temmuz 2020, C. II, S. IV, ss.339-372 adlı çalışmasından büyük ölçüde direkt alıntılar yapılmıştır.

kendisinde bulunması, Osmanoğulları'nı kısa sürede bulunduğu bölgenin en önemli askerî gücü haline getirecektir (İnalcık, 2022:9-18). Alan uzmanlarından Osman Gümüşçü'nün değerlendirmelerine göre, babası Ertuğrul Gazi'nin vefatının ardından, geleneksel rivayete göre Osman Gazi'nin Kayı beylerinin onayı ile bey seçilmesi ve yönetiminde gösterdiği başarılar üzerine Selçuklu sultanı III. Alaeddin Keykubad'dan bağımsızlık alametlerinin gelmesi, Osmanlı Beyliği için bağımsızlık sürecinin ilk adımı olarak kabul edilmektedir (Salih Çelebi, 2013:14-28). Türk-İslam geleneklerine göre bunu takip eden adımlar arasında hutbe ve sikke önemli bir yer tutmaktadır (Damalı, 2001:239-240). Fakat Osmanlı Beyliği için hâkimiyet alametlerinin diğerleri hususunda ilgili yazında bir tartışma görülmezken, ilginç bir şekilde, sikke basımı meselesi uzun zamandır tartışma konusudur (Gümüşçü, 2022, 501-502). Aslına bakılırsa Osmanlı kroniklerinde konu tartışılmaz ve Osman Gazi'nin sikke kestirdiği açıkça ifade edilir. XV. yüzyılda kaleme alınan Cihannüma müellifi Neşri, "*Osman'a tabl u âlem geldi*" bilgisinden sonra "Kanun-ı Osman" başlığı altında şu bilgileri verir: "*Çün hutbe ve sikke mukarrer olup, kadı ve subaşı dikildi*".

Bu cümleler günümüzde, "Osman Gazi adına hutbe okunması ve para basılması yerleşti. Kadı ve subaşı da tayin edildi" (Neşri, 2008:53;Öztürk, 2012:73) şeklinde ifade edilebilir. Hatta bu konuda Neşri daha ileri giderek, sikke basım süreci ile ilgili önemli bir ayrıntı daha vermektedir. Gerçekten de "*İstiklal-i Osman Gazi ve irsal-i Sultan Alaeddin es-seyf*" başlığı altında, "*Osman Gazi Sultan Alaeddin zamanında egerçi nevan istiklal bulmışdı. Lakin edeb-i riayet idüben, hutbe ve sikke(yi) yine sultan adına kılmışdı*" (Neşri, 2008:52) bilgisi verilir ki, bu bize Osman Gazi'nin önce Sultan Alaeddin adına hutbe okutup sikke kestirdiğini ve kendi adını sonradan zikrettiğini kanıtlamaktadır. Nitekim "Anadolu Beyliklerinin ve Osmanlı Beyliği'nin İlhanlılar adına kestirdiği sikkeler" (Ayhan-Şengün, 2002:1-18) isimli bir araştırmada, Osmanlı Beyliği'nin İlhanlılar adına sikke darbettirdiği vurgulanmıştır. Osman Gümüşçü'nün çalışmasına göre, başka bir XV. yüzyıl kronik müellifi Bayatlı Mahmud oğlu Hasan'da detaylara yer verilmeden, "*Sultan Osman saltanat tahtına geçti. Bunun adına hutbe okunup para kesildi ve devletinin güneşi günden güne yükselip aydınlanarak dünyayı tuttu*", (Atsız, 1971:395) kaydı düşülmüştür. XVI. yüzyıl müellifi Hadidi ise meseleyi, "*Alup dört kalayı Osman Gazi/Buyurdu emridüb Cuma namazı/İdüb tertibi gayri namı korlar/Hemen Osman adına hutbe okurlar/Buyurdu akçaya sikke kazarlar/ki Osman ibn-i Ertuğrul yazarlar*", (Hadidi, 1991:43;Öztürk, 2012:73) şeklinde ifade etmiştir.

Osmanlı Türkçesi'nde sikke, lügatte doğru yola ve çifçilerin kullandıkları sapan demirlerine denürse de ıstılahda demür veya çelikden masnu' ve menkûş olub mübâdele-i eşya içün anunla altun ve gümüş ve tunç ve kağıd gibi samitât darb ü i'mal olunan kalıb ve alete ıtlâk olunur (Sudi, 1311:4). XVI. yüzyılın meşhur tarihçilerinden Gelibolulu Mustafa Ali (ö. 1599), önemli eseri Künhü'l-ahbar'da, "hutbe" ve "sikke"nin birbirinden ayrı düşünülemeyeceğini ve bunun umumi bir kanaat olduğunu vurgulayarak, Osman Gazi'nin sikke kestirmiş olacağı sonucuna ulaşmıştır (Öztürk, 1991:36). Diğer beyliklerin askerî gücü yüksek, nüfus potansiyelleri ile mal varlıkları daha iyi olmasına rağmen, öngörü sahibi olmayan beylerin yanlış yönetim anlayışları sebebiyle, bu gücü ve zenginliği başarıya dönüştüremedikleri görülecektir. Osmanlıların konargöçer boylarla konuşlandırıldıkları bölgelerin stratejik konumları ve daha sonra geldikleri Söğüt-Yenişehir bölgesinin önemi, gelişen olaylarla daha iyi anlaşılacaktır. Boy beyleriyle birlikte otağlarını-ordalarını Yenişehir'e kuran kalabalık ahali, Yenişehir'i Söğüt gibi kışlak ve yaylak olarak kullanmaya başlamıştır. Aynı zamanda yolların kavşak noktası üzerinde yer alması ve Söğüt'e göre daha iyi bir ticaret merkezi olma özelliğine sahip bulunması, Yenişehir'in geçici de olsa başkent-astana şeklinde kabulüne neden olmuştur. Tek örnek dışında, Söğüt darblı kestirilen başka bir sikke örneği literatürde daha bulunamamıştır ama gümüş-dirhemin üzerinde darbhane-i Yenişehir-Yengişar-Yenişar adının yazılı olduğu görülmektedir (Yılmaz, 2019:81-119).

سبع مائہ لا الہ الا اللہ محمد رسول ابوبکر عمرعثمان علی ایدہ اللہ یکیشار ضرب عثمان بن ارطغرل بن کندز الپ

Ç.16 mm, A.:0.623 gr. UQ. AR. Akçe. Dirhem.

Rolf Ehlert'in tanıttığı bu sikkenin ön yüzü, Kamil Eron tarafından kelime-i tevhid, Ebubekir, Ömer, Osman, Ali, eyyadallahu, arka yüzü ise "duribe Osman bin Ertuğrul bin Gündüzalpı" şeklinde okunmuştur (Ehlert, 2014:12-14). Sikke, Katar'da Doha İslami Eserler Müzesi'nde ilgili seksiyonunda yer almaktadır.

Araştırmacı Hakan Yılmaz'ın (Yılmaz, 2011:45-46;Yılmaz, 2011:43-44;Yılmaz, 2018:763-788) detaylı çalışmalarda ve Mesut Biçer tarafından yayınlanan ilmi nitelikli köşe yazılarında da özellikle Söğüt darblı olan sikke ile aralarındaki hat ve kompozisyon benzerliği ön plana çıkarılmaktadır (belgeseltarih.com). Osman Bey'in İlhanlılara tabi halde bölgede, bir süre varlığını sürdürdüğü ve Kastamonu'ya bağlı olarak Çobanoğulları'nın riyasetinde hem Bizansla hem de İlhanlılarla mücadeleyi devam ettirdiği görülür (Gibbons, 2024:12-48). İlk dönemlerde görülen bu siyasî-askerî vassallık şeklen devam ettirilecek, daha sonra Moğol nüfuzunun zayıflaması ile bağımsızlık anlamı taşıyan sikke darbına kadar varan gelişmeler yaşanacaktır. İlhanlıların diğer ülkelerdeki askerî seferlerinin öncelikli ve daha önemli olması sebebiyle, Anadolu'ya çok fazla zaman ayıramadıkları da görülecektir. Osman Bey'e ait olduğu düşünülen mangırın (Zeno:7562) dışında son yıllarda iki sikke daha bulunmuştur. Biri akçe-dirhem (Zeno:181742) diğeri ise mangırdır. Akçe'nin Germiyanoğulları Beyliği'ne ait olduğunu örnekleriyle izah eden alan otoritesi Kamil Eron benzer sikkeleri paylaşmıştır. Diğer sikke de (Zeno:138535) alan uzmanları tarafından kabul görmemektedir, Şiraz darblıdır ve ön yüzünde Osman adının, arka yüzünde es-sultanü'l adil yazısının yer aldığı örnek tartışmaya açılmıştır.

Zeno:7562/KE:Env.4436/Zeno:262025/113718

ضرب عثمان بن ارطغرل ايده الله ضرب عثمان بن ارطغرل بن كندز الپ
السلطان الأعظم

Ç.:16x13 mm, A.:0.72 gr. AE. UQ. Akçe. Dirhem.

İbrahim Artuk'un tanıttığı bu sikkenin ön yüzü Kamil Eron tarafından,"duribe Osman bin Ertuğrul eyyedallahu", (Miralay Ali Bey, 2023:108) arka yüzü ise "duribe Osman bin Ertuğrul Gündüz Alpı" şeklinde okunmuştur (Erüreten, 2017:64-69).

Sikkenin ön yüzünde es-sultan, arka yüzünde ise el-a'zam kelimesi nakşedilmiştir. Darb yeri ve tarihi mevcut değildir. Korku dönemi olduğu için sikkelerin üzerine sultan ismi zikredilmemiştir. Alan otoriteleri, II. Gıyaseddin Mesud, 1280-1296/1300-1308 dönemine ait olabileceği üzerinde tartışmaktadır. Sikke, www.zeno.ru tarafından Aydınoğulları Beyliği'ne dâhil edilmiştir.

İlhanlıların hâkimiyet süresince, *Korku Dönemi* sikkeleri şeklinde tanımlanan paraların üzerinde sultan adı yazılamamıştır. İlhanlı tesiri, Osmanlı Devleti'nde dilde ve divandaki yazışmalarda da bir süre devam etmiştir (İnalcık, 2021:28). Sikkenin ön yüzünde es-sultan, arka yüzünde ise el-a'zam kelimesi vardır. Ön yüzünde es-sultanu'l adil, arka yüzünde sultanu'l adil ? yazıları yer almaktadır. Ön tarafında el-mülki lillah, arka tarafında el-melîk el-âdil yazısı mevcuttur (İnalcık, 2005:459-487). Osman Bey döneminde kestirilen (Damalı, 2001:242) sikkelerin tabiilik sıfatıyla kesildiği (www.zeno.ru'da) önemli bir diğer iddia olarak dikkat çekmektedir. Osman Bey adına darbedilen dirhem ? ya da mangırlar oldukça düşük kalite ve bozuk darb özellikleri taşırken (Zeno:1450), devlet kurulur kurulmaz Orhan Bey döneminde (İnalcık, 2022:43-58) kestirilen dirhemler, şaşkınlık yaratacak kadar yüksek ayar ve darb özelliklerine sahiptir. Neredeyse bugüne kadar bir iki sikke hariç tamamı 925 ayar gümüş kalitesinde ve şahane kalıp formlarıyla darbedilmiştir (Yırıkoğulları, 2024:215-277).

Orhan Bey'in sikkeleri, Anadolu Selçuklu sikkelerindeki o güzel formları ve yüksek ayar metal üzerine şahane kompozisyonla oturtulan farklı yazı hatlarını arattırmayacaktır. Bu kalitede sikke darbını, birçok Osmanlı sultanı yakalayamamıştır. Bu konu, nümizmatik bilimi açısından üzerinde önemle durulması gereken bir noktadır (Yırıkoğulları, 2022:7-8). Bulunan bakır paralarla Orhan Bey'in sadece gümüş akçe kestirdiği düşüncesinin doğru olmadığı ortaya konulmuş, 5 Nadir olan bir sikke tespit

edilmiştir, bir diğer örnek yine ülkemizde başka bir koleksiyonere aittir.

Tarafımızca dünya litaratürüne kazandırılan sikke, şaşkınlık yaratmıştır. Dünyanın en önemli otoriteleri, bu sikkenin Orhan Bey'e ait olduğunu kabul etmemiştir, yazım farklılıklarının olması sebebiyle Bursa adının klasik yazım şeklindeki darbına kilitlenmiş ve sonunda dönemin el yazması örneklerinde Bursa adının bu şekilde yazımı görüldüğü için kabul edilmiştir.

KE:Env.7410/Zeno:249484

المنة لله برساه اورخان ضرب

Ön tarafında el-minnetü lillah, arka tarafında üst satırda Brusa altında Orhan onun altında ise duribe yazılıdır. Bursa'nın yazılışı açık "a" iledir ve farklıdır. Arkası aynalı baskı (ön yüzün darbı sırasında kalıba sert vurulduğu için arkaya yansır) olabilir. Orhan Bey'e ait olduğu bilinen birkaç mangır vardır. İlki, www.zeno.ru'da kayıtlı olan örnektir.

I. Murat döneminde de darbedilen yüksek ayarlı gümüş sikkeler mevcuttur. Yıldırım Bayezid döneminde darbettirilen kaliteli sikkelerin yanı sıra Ankara Savaşı'nda alınan yenilgiden sonra mali ve idari çöküş sebebiyle, düşük ayarlı dirhemler ve kötü kalıplı mangırlar kesilmiştir. Her ne kadar Fetret Devri'nde bir toparlanma yavaş yavaş sağlanmış olsa da Sultan Orhan dönemine ait darb kalitesi yakalanamamıştır. Fetret Devri'nin uzun sürmesinin yıkıcı sonuçlar doğurduğu, ticari hayatta ekonomik açıdan toparlanma sürecinin sikke darbına da metal ayarı ve darb kalitesi olarak yansımasına neden olduğu anlaşılacaktır.

Fetret Devri'nin sona ermesiyle birlikte toparlanan siyasî ve sosyal yapı, ekonomiye yönelecek, kuruluş yıllarında olduğu gibi toplumun her kesimini içine alan yeni düzenlemeler başlayacaktır (İnalcık, 2003:29-239). 5-4 nadirlik derecesine sahip olan ve dünyada 3-5 arasında bulunan sikkeler, Çelebiler dönemi şeklinde tanımlanarak kataloğa alınmıştır (Salih Çelebi, 2013:149-238). Özellikle Timur adına kestirilen Osmanlı sikkeleri içinde nadir ve çok iyi kondisyona sahip olan (5-4-3 nadir) örnekler, hazırladığımız mevcut cilde dâhil edilmiştir. Katalogda yer alan oldukça nadir örnekler, bu döneme zenginlik katmaktadır.

İlk olarak mali idarede sikke darbı meselesine merkezi bir çözüm getirilecek, darphaneler Bursa dışında da (İpsala) inşa edilecektir. Merkeze yakın olan diğer illerde, iç kale ya da şehrin güvenilir yerlerinde muhafazası kolay olan kamu binalarında *defterdarlar*ın riyasetinde *takrir emirleri*nin olurlarıyla bölgenin özellikleri ve örfi hukuklarına göre hazırlanmış olan fermanlardaki şartlar yerine getirilerek, sikke darbı yapılacaktır.

Devletin gelir elde ettiği *mukataalar*da diğer gelir kalemleriyle birlikte (muhtelif vergiler, tarım alanlarından gelen gelir, ticaretten alınan vergiler vd.) sikke gelirleri de *hazine-i amire* içine dâhil edilirdi. Gelir getiren her iş ya devletin atadığı memurlara (*eminler*) ya *iltizam usulü*yle ücret karşılığı ya da götürü usulü güvenilir olan belirli şahıslara verilirdi (Kabaklarlı, 1998:2). Onlarda bu işi yapar ve kendilerine uygun görülen miktarı aldıktan sonra, geriye kalan meblağı hazineye devrederlerdi. Bu eminlere *amil* de denirdi. Osmanlı Devleti, üçlü saç ayağı sisteminde olduğu gibi (İslam devletlerinde ikta sisteminden gelen gelenekle) otokontrolü sağlamak için bir amiri diğer amire denetleterek, yolsuzlukların önüne geçmeye çalışmıştır. Bazen üç amir de birbiriyle anlaşınca (vali, kadı, berid-istihbarat sorumlusu) eyaletteki mali ve idari düzeni kontrol etmek imkânsız hale gelecek, halk ağır vergiler ve zulüm altında inleyecektir (Eldem, 1994:173-181). Nadiren görülen bir durum olsa da Osmanlı bu tür durumları da göz önünde tutmuş ve o eyalette esnaf (*ahiler*) arasında muhakkak merkeze bağlı bir istihbaratçı yerleştirmiştir. Mali sistemde de *eminleri mültezimler*e denetleterek ya da *kadı*yı devreye sokarak sistemi kontrol altında tutma arayışına yönelmiştir (Sahillioğlu, 2011:214-221).

II. Murad dönemi (Hattstein, 2007:536-543) sikkeleri, ekonomide bir toparlanma yaşandığını gösteriyor olsa da Orhan Bey dönemi ile karşılaştırıldığında, mevcut zenginliğin istenilen ölçüde yakalanamadığını ortaya koyar. Bu dönemde askerî hareketliliğin fazla olması, hazineden yapılan harcamaların ağır yük teşkil etmesi, askerlere ödenen maaşlar ve deniz ticaretinin mevcut ticari hareketliliği vurması sebebiyle, sıkıntılı bir dönem yaşanacaktır (Kütükoğlu, 2020:331-340). II. Murad tarafından kestirilen Kayı boyu damgalarının farklı tip ve kondisyonlu örnekleri yukarıda mevcuttur. Osmanlı sikkelerinde Fetret Devri'nden itibaren görülmeye başlayan tuğra uygulaması artık sikkelerin ön yüzünde stilize edilmiş şekilde genelde tercih edilecek, diğer yüze darb tarihi yeri ve belirli kalıp cümleler eklenecektir. Osmanlı Devleti, merkezi sistemi esas almış olduğu için darphane işlerini de bir düzene oturtmuş, kontrolü tamamen elinde tutarak sikke darbını önemli bir kazanç alanı haline getirmiştir. Bu gelir miktarı, gümüş bedeli üzerinden hesaplandığında oldukça yüksek oranlara ulaşıldığı görülecektir.

Yükseliş Dönemi Sikkeleri

Fatih Sultan Mehmet döneminde 1479 yılından itibaren altın paralar kestirilmeye başlanmıştır (Pamuk, 2000:21). Önemli tüccarların kullandıkları altın paraların dışında, başka şehirlerde yüksek ayarlı gümüş ve mangırlar tercih edilmiştir (Kırzıoğlu, 1976:48-49).

Çok nadir kabul edilen, Fatih Sultan Mehmet'e (Başar, 2025:11-29) ait olan 5-4 nadir sikkeler, özellikle bu alanda en iyi olan Alman kökenli parabilimcilerden alınarak koleksiyonumuza dâhil edilmiştir. Paranın gerçek değeri ile itibari değeri arasındaki bağ, asırlardır devam ettiği için halk altın ve gümüş dışındaki paraya fazla itibar etmemiştir (Hınz, 1990:2). Yerel hâkimlerin, kale komutanlarının, valilerin ya da ordu komutanlarının baskısıyla karşı karşıya kalan halk, bakır para kullanma mecburiyetinde bırakılmıştır (Sudi, 1311:208). Merkezî idare tarafından karşılığının garanti altına alınmasına rağmen gümüş ile bakır paralar değiştirilirken ya da taht değişikliklerinde eski sikkeler toplanırken % 20-30'lara varan oranlarda halkın zarar ettiği görülecektir. Buna rağmen tebaanın mangır kullanmayı reddetme gibi bir şansı yoktur, bu konu da çok sert cezalar ve idarî yaptırımlar vardır. Hatta *yasakçı kullar* tarafından tespit edilmesi durumunda bütün paraya el konulması dahi söz konusu olmaktadır. Sahte para darbının önüne tarihin hiçbir döneminde geçilememiştir. Osmanlı dirhemleri ve mangırları arasında da her dönemde darbedilen sahte örnekler vardır. Kötü sahte mangırlar olduğu gibi, üzeri gümüşle kaplanmış bakır paraların da varlığı tespit edilmiştir. Fatih Sultan Mehmet tarafından kestirilen hayvan süslemeli mangırların II. Bayezid döneminde de darbedildiği görülmektedir. Özellikle dragon-ejdarha, yılan, güvercin ve bitkisel bezemelerin mangırlarda tercih edilmesi dikkat çekmektedir. Aynı zamanda Osmanlı Devleti büyüyüp genişledikçe, her sultan döneminde darphanelere bir yenisinin daha eklendiği görülecektir. Bu da bölgenin askerî olarak ele geçirilmesinin dışında, ticari hayata da müdahale edilerek, önceki devlete ait para birimlerinin hızla kullanımdan kaldırıldığını göstermesi açısından önemlidir (Kütükoğlu, 2020:226-340).

Yavuz Sultan Selim ve Genç Osman'a-I. Mustafa'ya ait dünyada örneği olmayan yeni sikkeler mevcuttur. Mevcut sikke ve sanat eserleriyle, eski Türk tarihinin ülkemizde bugüne kadar görülmemiş örnekleri, tarihsel alt yapısıyla birlikte görsel materyallerle bu makalede sunulmaya çalışılmıştır. N. Kabaklarlı Üstadımızın tespitlerine göre Kanuni Sultan Süleyman döneminde devlet para dağıtımı ve değişiminden % 100'lere varan oranlarda kar etmeye başlamıştır. Bu da gümüş karşılığı olarak kabul edilen mangır miktarı ile gümüşlerin ağırlıkları üzerindeki değişiklikle sağlanmıştır. Osmanlı da bakır paraların sıklıkla kestirilmeye başlandığı I. Murat döneminden itibaren bu değişim yapılmıştır. Bazı dönemlerde 10-12 mangırın 1 akçeye, Basra Vilayeti'nde 8 Heşti'nin (bakır para) 1 akçeye karşılık olarak değiştirildiği görülecektir. Bu oranlar sürekli değişmiş, Osmanlı Devleti ekonomik durumuna göre birkaç kez para reformu yapmıştır (Karamursal, 1989:208-215).

Osmanlı Devleti'nin sınırları dâhilinde 150'ye yakın şehirde sikke darbı gerçekleştirilmiştir. Bursa'dan sonra İpsala'da darbedilmeye başlayan sikkeler daha sonra Amasya, Edirne, Serez ve Ayasuluk'ta kesilmeye devam edecektir. İlk örnekleri mangır, fels, dirhem adı altında kesilen paralar,

akabinde tenge, pul, tilla, metelik, pare, para, akçe, medini, şahruhi, zolta ve kuruş gibi isimlerle, Osmanlı hâkimiyeti altında yer alan ya da hâkimiyetini tanıyan topraklarda kullanılmıştır (Sahillioğlu, 2011:216).

Osmanlı Devleti'nin sınırlarında yer alan darphanelerde çok sayıda usta istihdam edilmiş, her birinin alacağı maaş götürü-kesim usulü ya da aylık şeklinde hesaplanmıştır. Güvenilir insanlar arasından seçilen Darphane Emini bir darphanede görevlendirilir, kesilen para defterlerle kayıt altına alınarak devletin zarar görmesinin, fazla para basılmasının, kayıt dışı para aktarımının önüne geçilirdi. Emin farklı sebepler dâhilinde görevini yapamaz duruma düştüğünde, onun yerine bakacak olan Darphane Mevkufat Emini atanırdı.

Bunun yanı sıra sikke kesme işlemlerinde teknik detayı kontrol altına alması için Darphane Sahib-i Ayarı görevlendirilirdi (Kabaklarlı, 1998:15-16). Bu kişinin ehil olmasına ve sanat ehli insanlar arasından seçilmesine dikkat edilirdi. Sikkelerin gümüş ayarları, ağırlıkları, kalıp formlarına ait bütün detay bu kişi tarafından kontrol edilirdi. Ayrıca teknik ekibin içinde kalcılar (esnaf ı kalciyan), kehleciler (esnaf ı kehleciyan) yer alır sikkecilerin kestikleri paraların haddelerini, cilalarını ve düzleştirilmesi gibi işlemlerini yaparak tedavüle girmeden önceki son işlemlerini tamamlarlardı. Zahmetli olan ve hata payı daha yüksek oranda görülen darb usulünden zamanla vazgeçilmiş, iç içe geçen iki kalıp yöntemiyle darb işlemi başlamış, bu sistemle paraların kenar boşlukları daha düzenli çıkarılmıştır. Mekanik üretim sayesinde seri para kesme işlemi mümkün hale gelmiş, paralar daha düzgün formlarla piyasaya sürülmüştür. Yukarıda bütün Osmanlı sultanlarına ait dirhem, medini ve mangır (metelik, para, pul) örnekleri sınırlılık alanını aşmamak ve araştırmayı örneklere boğmamak açısından birer numune alınarak gösterilmeye çalışılmıştır. Aşağıda, her sultan dönemine ait sikke örnekleri bütün detayları ile verilecek, sultanlara ait çok sayıda örnek-çeşit paylaşılarak, dönemin ekonomisi gözler önüne serilmeye çalışılacaktır.

Duraklama Dönemi Sikkeleri

İlk dönemlerde görülen darb teknikleri daha sonraki süreçlerde tamamen değişmiş, sikke darbı teknik olarak şekillenmiş, ağırlık ölçü birimleri oturmuş, gümüşte ayar yakalanmış, değer birimleri kullanılan sikkenin diğer sikkelerle değişim değeri türüne göre kesinleştirilmiştir. Zamanla sikkeler sadece mali değer değişimi açısından kullanılan unsur olarak görülmemiş, kullanılan semboller, paranın büyüklüğü, değeri ve gösterişi açısından da devletin kudretinin göstergesi olarak tanımlanmaya başlamıştır.

Zirve dönemlerinde darbedilen dinar, dirhem ve mangırlar adeta birer sanat eseri olarak

tasarlanmış, sikke dizaynı uzun çalışmalardan sonra kararlaştırılarak piyasaya sürülmüştür. Sultanların ilk dönemlerde kullandıkları sade ve eski Türk devlet geleneğine uygun olan kısa unvanları, yerlerini daha uzun Arapça ve Farsça tamlamalardan müteşekkil isimlendirmelere bırakmaya başlamıştır.

Dirhemler 10 gr, kuruşlar 25-30 gramlara varan ağırlıklara ulaşmış, 20-25 gram ağırlığında para ve mangır örnekleri görülmüştür. Özellikle Osmanlı Devleti'nin yükseliş dönemi sonrasında para tiplerinde reformlar yapılmış (İnalcık, 2015:7), Avrupa'da darbedilen paralara mukabelede bulunabilecek şatafatlı, üzerinde gösterişli süslemelerin yer aldığı ağır paraların kesilmesine yönelinmiştir. Yüksek gramaja sahip altın paraların çok miktarda basılması (darphanelerde baskı miktarları mevcuttur), gümüş dirhemlerin adeta külçe gibi ağırlıklarının artırılarak yeniden kesilmesi, bir anlamda tonlarca ağırlıktaki değerli madenin piyasadan çekilmesine neden olmuştur. Bu gösteriş uzun sürmeyecek, kısa süre sonra değerli metal sıkıntısı yaşanacak ve saray her cülus töreninde yeni maden kaynaklarını aramaya zorlanacaktır. Metal temininde zorluklar yaşanmaya başlayınca da paranın değişim değerini düşürmemek için süslemelerle fark ettirilmeden gramını düşürme yoluna gidilecektir. Mükemmeliyet taşıyan ölçü sistemleri oluşturulduğu için esnaf teşkilatı kısa bir süre sonra durumu anlayacak ve saray üzerinde zamanla baskı kurmaya başlayınca, olumsuz etki sebebiyle dinar, dirhem ve mangırların alım gücü iç ve dış pazarlarda düşecektir.

Değerli metaller dışında, halk ve esnaf, mangır-fels (bakır para) almak istemeyecek, iç piyasada, taşrada ticaret ağırlıklı olarak bu para birimi üzerinde döndüğü için, devlet çıkardığı yaptırımlar ve mali baskı ile esnafları mangır kullanmaya mecbur etmeye çalışacaktır. Mangırların gümüş ve altın para ile değişimi sırasında da önemli kayıplara uğramaya başlayan halk ve esnaf isyan eder duruma gelecektir. Kanunların sert ve zecri olması sebebiyle, yerel idarecilerle başa çıkamayan bazı yerli ve yabancı esnaf, yaşadıkları şehirleri terk etmeye yönelecektir. Osmanlı Devleti'nin gerileme döneminde ise durum daha vahim noktalara ulaşacak, dinarlar (altın para) yarı yarıya değer kaybederken, dirhemler (gümüş para) üçte iki hatta dörtte bir oranında küçüleceklerdir. Para pul oldu (pul adıyla kestirilen 0.25 ve 0.50 gr ağırlığındaki küçük gümüş sikkeler) deyimi Osmanlı tebaası arasında kullanılmaya başlanacaktır. Bunun yanı sıra savaşlar sebebiyle ekonomide yaşanan çöküş (Badem, 2021:275,313) anlaşılmasın diye ilk dönemlerde düşük ayarlı paralar basılacak, daha sonra ise düşük ayarda para kesmeye metal bulunamadığı için kaplama dinar ve dirhemler darbettirilecektir (Sudi, 1311:11-17).

Sikkeler arasında da dikkat çeken ve bölgesel özellikler taşıyan mangırlar ve dirhemler vardır. Arap coğrafyası, Güneydoğu Anadolu bölgesi, Afrika şehirleri için darbettirilen paraların ağırlıkları ve boyutları, Osmanlı hâkimiyeti altındaki diğer bölgelerin paralarına hiçbir şekilde benzememektedir. Gerek formları, gerek ağırlıkları, gerek süslemeleri ve gerekse yazı hatları (Niewöhner, 2007:574-577)

itibariyle diğer paralardan hemen ayrılabilmektedirler. Kare, yuvarlak, dikdörtgen, uzun çubuk formu şeklinde diğer bölgelerde kullanılmayan ve tamamen bu bölgelere has olan sikke tipleri tercih edilmiş ve bölge halkının geleneğine uygun sikkelerin tedavülde kullanımına büyük bir önem verilmiştir. Bu sikkeler, aynı zamanda diğer Osmanlı sikkelerinden ağırlık olarak da fazladır, bazen iki hatta üç katına varan ağırlıkta kesilmiş olan örnekler mevcuttur.

Osmanlı meskûkâtının temel para birimi akçe idi ve Sultan Orhan zamanında 100 dirhem gümüşten iki yüz altmış dokuz akçe kesilirken, Fatih devrinde aynı miktar gümüşten iki yüz seksen, 1491-1566 arasında en çok dört yüz yirmi akçe darb edilmekteydi. 1566 tarihinde 100 dirhem gümüşten dört yüz elli akçe kesilmeye başlanmıştır; (Sudi, 1311:13-20) daha sonra da Osmanlı ekonomisinin büyük sıkıntılarla mücadele etmek zorunda kaldığı anlaşılmaktadır. Ancak asıl büyük tashih ya da devalüasyonun 1585 tarihinde olduğu ve devlet kararı ile 100 dirhemden sekiz yüz akçe kesilmesine karar verildiği bilinmektedir (Ergenç, 1978:87). Üç kıtaya yayılan, yüz elliden fazla darphanesi bulunan, bir kesimde dahi yüzlerce ton altını ve binlerce ton gümüşü, ticareti canlı tutabilmek için piyasaya süren devletin, nasıl bir güce sahip olduğunu ortaya koymak oldukça zordur. Büyümek, zenginleşmek, askerî zaferlere ardı arkası gelmeyen fetihlere yönelmek, tabii sınırlara ulaşmak, eğitim ve kültür merkezi olarak çekim alanı haline gelmek, dünya üzerinde başat güç olarak ülkelerin, medeniyetlerin gelecekleri üzerinde kararlar alarak bunları kabul ettirmek ve kendine ait bir sistemi yapılandırarak, aynı zamanda yeni bir yönetim biçimi ortaya koyabilmek, dünyanın en zor işi olsa gerektir. Tarihte çok az imparatorluk ve devlet bunu yapabilmiştir.

Eski dünyada Mısır, Persler, üç kıtada Roma İmparatorluğu, Orta Asya'da-Türkistan'da Uygurlar ve Moğol İmparatorluğu, Hindistan'da Babür Devleti ve dünyanın geride kalan denizaşırı bölgeleri hariç, birçok bölgesinde hâkimiyet tesis eden Osmanlı Devleti, sayılı devletler arasındaki yerini almıştır. Dünya hâkimiyeti, sadece askerî güce, zengin bir hazineye, büyük topraklara dayanmaz, ele geçirilen yerlerde tesis edilen âdil düzene, cari olan kültürü kendi kültürü içerisinde eriterek üst kültür olmaya, dil zenginliğini silahla fethettiği topraklarda kalemle hâkim kılmaya, dinler arası dengeyi bozmadan insanlara özgürce yaşama hakkı tanımaya, hâkimiyeti altındaki zengin kültürleri mezcederek bir kültür bağı kurmaya, dönemin ihtiyaçlarına cevap verebilecek ticaret ağlarını yapılandırarak, dünyaya açılmayı başaran devletlerin edinebileceği bir zaferdir.

Bunun içinde en küçük yerleşim biriminden (mezra, karye, nahiye, sancak, eyalet) en büyüğüne kadar her türlü eksiği, hukukî düzeni, güvenliği, malî kazanç teminini, üretim fazlasının değerlendirilmesini, vergi düzenini, sağlık hizmetini, ulaşım ağıyla merkezle olan bağını, idarî tasarrufla göreve getirilen insanların denetimini, toplumun dinî ihtiyaçlarını ve ibadet merkezlerinin çalışma

örgüsünü, eğitim kurumları ile yetiştirilecek insan modelini, devlete olan bağlılık ve vatan sevgisinin değer yargıları içinde toplumda yerleşmesini sağlayacak, önde gelen insanlarla olan bağları tesis edebilen devlet, büyük ve güçlü bir yapı kurabilmiştir.

Bu düzenin tesisinde tabi ki ekonominin yeri büyüktür ve reddedilemeyecek kadar önemlidir. Dönemine, ihtiyaçlara ve toplumun değer yargılarına göre ekonomiyi yönetmek ve geniş kitleler arasındaki uçurumu en aza indirerek, sosyal adaleti tesis edebilmek, büyük devlet olmanın şartları arasında sayılmıştır. Merkezden kontrol edilebilen ve kurgusu mükemmel bir ağla oluşturulan eyalet sistemi, altı yüz yıl kadar sürmüş, ilmiye sınıfı bozulana, seyfiye sınıfı askerî niteliklerini kaybedene, adalet sistemi çökene, devlete bağlılık yok olana, malî düzen hırsızlıklar sebebiyle içinden çıkılamaz hal alana kadar varlığını muhafaza etmiş (Eldem, 1994:15-23) ve dünyanın bilinen en iyi yönetim sistemi olarak tatbik edilmiştir.

Değerlendirme

Sosyoekonomik olarak, insanlar arasındaki gelir uçurumunu tamamen ortadan kaldırmak mümkün değildir, bu yaratılış kurallarına da aykırıdır ama zenginleşen toplumun vergisinin, meslek gruplarının gelirlerinin toplumun tabanına yayılmasının, demografik taban oluşturmak amacıyla belirli sosyal kesitlerin devlet eliyle sübvanse edilmesinin, hizmet çeşitliliği oluşturarak devletin kontrolü altında bu kesitlerin mevcut hizmetlerden faydalanmasının alt yapısı oluşturulduğunda, fakir ile zenginin yaşam kalitesi arasındaki uçurum en aza indirilebilecektir. Tarihte bu dönemleri yaşayan toplumlar ve devletlerin var olduğunu bilen büyük imparatorluklar, mevcut sisteme benzer yönetim şekilleri geliştirmiş ve halklarını refah içerisinde yaşatmanın arayışına yönelmişlerdir.

Osmanlı ekonomisi bunu uzun süre başarmış, sadaka taşlarında aylarca, yıllarca sahibini bekleyen sadakaları ve diğer yardımları almaya gelen insan bulunamamıştır. Küçük bir beylikten büyük bir devlet olmaya atılan her adımın asıl unsuru insandır, yetiştirilen ahlaklı, namuslu, çalışkan, Osmanlı'yı Osmanlı yapan dürüst vatandaştır. Bütün bu hasletler insanda vücut bulduğunda zenginlik, yükselen refah seviyesi, elde edilen yüksek kazanç, dâhil olduğu inanış sistemine göre yapılan yardım, adil paylaşım, sistemi kurguladığı için ağ belirlenen kurallara göre çalışacak, mükemmele en yakın hayat şekli yakalanacaktır. Bakır küçük paraların darbedildiği ufak dükkân avlularından, ayarı birçok işlemden geçerek kontrol edilen mükemmel darphanelere, göz kamaştıran kompozisyon ve tuğralarla paleografinin dans ettiği örneklere ulaşmayı başaran bir seyrin, diğer yüzü örneklerle gösterilmeye çalışılmıştır. Osmanlı sikkeleri üzerine, Osmanlı Devleti'nin son zamanlarında ilk Türk numismatı İsmail Galib Bey tarafından, *Takvim-i Meskûkât-ı Selçukiyye* ile *Takvim-i Meskûkât-ı Osmaniyye* adlı çalışmalar yayınlanmıştır. Daha sonra *Meskûkât-ı Türkmaniyye ve Meskûkât-ı Kadime-i İslamiyye* adlı diğer iki çalışmayı da neşretmiştir. Akabinde *Mehmed Mübarek Galib* tarafından *Meskûkât-ı Kadime-i İslamiyye Kataloğu* ile birlikte çok sayıda ilmi makaleyi dünyanın sayılı dergileri arasında yayınlamıştır (Miralay Ali Bey, 2023:X). Ardından Ahmed Tevhid Bey, *Müze-i Hümayun Meskûkât-ı Kadime-i İslamiyye Kataloğu*'nu neşretmiştir. Halil Edhem tarafından *Müze-i Hümayun Meskûkât-ı Kadime-i İslamiyye Kataloğu Kısm-ı Sadis Meskûkât-ı Osmaniyye* yayınlanmıştır. Ali Bey tarafından yine *Tarih-i Osmani Encümeni Mecmuası*'nda bazı makaleler neşredilmiştir (Sudi, 2021:XI). Osmanlı Nümizmatiği'nin tarih disiplini içindeki yeri ve tarihimizin gelişim seyri içindeki önemi de kısaca

vurgulanmaya çalışılmıştır.

Döneme ait detaylı bilgi, Bülent Arı ve Bilhan Akçaşar'ın değerli çalışmalarından edinilebilir. Maalesef büyük bir devletin bakiyeleri olarak Osmanlı sikkelerine ve nümizmatiğine gereken önemi vermediğimiz için dünyanın en güzel sikke örnekleri, bizim müzelerimizi değil de Avrupa'nın, İngiltere'nin ve ABD ile Rusya'nın müzelerini süslemektedir. Ülkemizde Osmanlı sikkeleri üzerine akademik olarak çalışan insan sayısı bir elin parmakları kadar yoktur. Üniversitelerimizde Arkeoloji ya da Sanat Tarihi bölümlerinde halen daha Nümizmatik anabaşlığı altında İslami Nümizmatik-Osmanlı Nümizmatiği Anabilim Dalı bulunmamaktadır. Kültür politikalarımızın ne kadar sağlam bir alt yapıya sahip olduğunu ortaya koyması açısından bu üzücü durum dile getirilmiştir. Ülkemizde Türk-İslam Numismatiğinin meyvelerinin görülmeye başlaması, mutluluk veren bir gelişmedir. Yetiştirilecek yeni akademik kadroların-koleksiyonerlerin bu alanlarda eğitilmesi, mevcut disiplinin gelişimini hızlandıracak, Grek, Roma ve Bizans sikke bilimi çalışmalarında olduğu gibi, değerli uzman ve akademisyenlerin dünya literatüründe isim yapmaları sağlanacaktır. İslam medeniyet dairesi içine giren Türklerin kurdukları devletler ve kullandıkları sikkeler, ülkemizde eşsiz örnekleri ve bazı yeni tipleri meskûkât-sikke bilimi literatürüne ilk kez bu çalışmayla kazandırılmıştır.

Para Birimi ve Küsuratları (Sudi, 1311:13,20).

Birim	Eşittir
1 dirhem	1 akçaya
1 akça	100 peşîze
1 peşîze	100 şa'ire
1 şa'ir	100 hardala
1 hardal	100 zerreye
1 zerre	100 haşve

Detaylı Ağırlık Birimleri ve Karşılıkları(Sudi, 1311:12).

Ağırlıklar	Örfi Karşılığı	Örfi Gram Karşılığı
1 miskal	1½ dirhem	4,80
1 dirhem	4 denk	3,20
1 denk	4 kırat	0,80
1 kırat	4 buğday	0,20
1 buğday	2 fitil	0,05
1 fitil	2 nakir	0,025
1 nakir	2 kıtmir	0,0125
1 kıtmir	2 zerre	0,00625

Osmanlı sikkeleri alanında değerli uzmanlar K. Uslu, M. Beyazıt ve T. Kara'nın hazırladıkları iki kitaptaki detaylı okuma tabloları, Osmanlı sikkelerini her kesitten insana, araştırmacıya, koleksiyonere, makinacıya, öğrenciye sevdirmiş ve mükemmel bir başvuru kitabı haline getirmiştir (Uslu, Beyazıt, Kara, 2010:12,14,19,21; Beyazıt, Kara, Uslu, 2011:8-9). Osmanlı sikkelerinin özellikleri resimlerin üzerinde gösterilerek, bu alana yabancı olan gönüllülerin ve koleksiyoner adaylarının disiplinimize olan ilgileri çekilmek istenmiştir. Genellikle sikkeler üzerinde benzer bir kompozisyon kullanılmıştır ama bölgesel farklılıklar sebebiyle ön ve arka yüzü değişik şekillerde darbedilen Afrika sikkeleri de vardır. Osmanlı hâkimiyetinin çok geniş alanlara yayılması sebebiyle, bölge insanının ve ticari kabullere bağlı olarak tercih edilen sikke tiplerinin de kestirildiği bilinmektedir. Ayrıca her sultan dönemine ait olan sikkelerin özellikleri farklı olduğu gibi, her sikkenin de hakkakının kendine ait olan sikkeye işaretini-mührünü gösterir özel sembolleri vardır. Bu semboller, harflerden oluşabildiği gibi çeşitli geometrik şekiller ve süslemelerden de meydana gelebilir (Uslu, Beyazıt, Kara, 2010:12,14,19,21).

KAYNAKLAR

Altuğ, Uğur. (2020). *Cihan İmparatorluğunun Kurucusu Osman Beg*, İstanbul: Kronik Kitap.
Atsız, Nihal. (1971). *Osmanlı Tarihleri,* C.I, İstanbul: Türkiye Yayınevi.
Ayhan, A.-T. Şengün. (2002). "Anadolu Beyliklerinin ve Osmanlı Beyliği'nin İlhanlılar Adına Kestirdiği Sikkeler", *XIII. Türk Tarih Kongresi, Bildiriler*, C.III, Ankara, II. Kısım.

Başar, Fahamaeddin. (2025). *Fatih Sultan Mehmed, 1432-1481*, Ankara: TTK Yayınları.
Beyazıt, M. Fatih, T. Kara, K. Uslu, (2011). *Osmanlı İmparatorluğu Madeni Paraları 1839-1918 (1255-1336)*, İstanbul: İmak Ofset.
Candan Badem, (2021). *Kırım Savaşı ve Osmanlılar*, Çev.: Eşref B. Özbilen, İstanbul: İş Bankası Yayınları.
Celal-zade Salih Çelebi, (2013). *Hadikatü's-Selatin*, Haz. Hasan Yüksel, H. İbrahim Delice, Ankara: TTK Yayınları.
Damalı, Atom. (2001). *150 Devlet 1500 Sultan, İslami Sikkeler*, İstanbul: Nilüfer Damalı Vakfı Yayınları.
Ehlert, Rolf. (2014). *Umlaufgeld im Osmanischen Reich*, Band I: Von den Anfangen bis Selim I., Heidelberg.
Eldem, Vedat. (1994). *Osmanlı İmparatorluğu'nun İktisadi Şartları Hakkında Bir Tetkik*, Ankara: TTK Yayınları.
Eldem, Vedat. (1994). *Harp ve Mütareke Yıllarında Osmanlı İmparatorluğu'nun Ekonomisi*, Ankara: TTK Yayınları.
Ergenç, Özer. (1978). "XVI. Yüzyılın Sonlarında Osmanlı Parası Üzerinde Yapılan İşlemlere İlişkin Bazı Bilgiler", *Ortadoğu Teknik Üniversitesi Gelişme Dergisi*, Özel Sayısı: Türkiye İktisat Tarihi Üzerine Araştırmalar.
Erüreten, Metin. (2017). *Bazı Sahte Paralar*, İstanbul: Türk Nümismatik Derneği.
Galstyan, A. G. (2005). *Ermeni Kaynaklarına Göre Moğollar*, Çev.: İ. Kamalov, İstanbul: Yeditepe Yayınevi.
Gibbons, Herbert Adams. (2024). *Osmanlı İmparatorluğunun Kuruluşu*, Çev.: Bekir Kalendar, Ankara: Gece Kitaplığı.
Gümüşçü, Osman. (2022). *Osmanlı Beyliğinin Kuruluşu*, Ankara: Yeditepe Yayınları.
Hadidi, (1991). *Tevarih-i Al-i Osman*, Haz. N. Öztürk, İstanbul: İÜ. Edb. Fak. Yayınları.
Hattstein, Markus. (2007). "Osmanlı İmparatorluğu", Haz.: Markus Hattstein, Peter Delius, *İslam Sanatı ve Mimarisi*, İstanbul: İstanbul Büyükşehir Belediyesi Yayınları.
Hınz, Walther. (1990). *İslam'da Ölçü Sistemleri*, Çev.: A. Sevim, İstanbul: Marmara Üniversitesi Edebiyat Fakültesi Yayınları.
İnalcık, Halil, Günsel Renda, (2003). *Osmanlı Uygarlığı*, C.I, İstanbul:Kültür Bakanlığı Yayınları.
İnalcık, Halil. (2015). *Devlet-i Aliyye, Osmanlı İmpatatorluğu Üzerine Araştırmalar*, C.III, İstanbul: İş Bankası Yayınları.
İnalcık, Halil. (2021). *Osmanistik Bilimine Katkıları*, C.I, İstanbul: İş Bankası Yayınları.
İnalcık, Halil. (2022). *Devlet-i Aliyye, Osmanlı İmparatorluğu Üzerine Araştırmalar*, C.I, İstanbul: İş Bankası Yayınları.
Kabaklarlı, Necdet. (1998). *Mangır*, İstanbul: Uşaklılar Eğitim Kültür Vakfı Yayınları.
Kalkan, Mustafa. (2020). "Türk Tarihinin Gelişim Seyri İçerisinde Unıque-Nadir Osmanlı Sikkelerinin Yeri ve Önemi", *Genel Türk Tarihi Araştırmaları Dergisi*, Temmuz, C. II, S. IV.
Karamursal, Ziya. (1989). *Osmanlı Mali Tarihi Hakkında Tetkikler*, Ankara: TTK Yayınları.
Kırzıoğlu, M. F. (1976). *Osmanlıların Kafkas Ellerini Fethi (1451-1590)*, Ankara: Sevinç Matbaası.
Kütükoğlu, Mübahat S. (2020). *Osmanlı'nın Sosyo-Kültürel ve İktisadi Yapısı*, Ankara: TTK Yayınları.
Mevlana Mehmed Neşri, (2008). *Cihannüma*, Haz. N. Öztürk, İstanbul: Çamlıca Yayınları.
Miralay Ali Bey, (2023). *İsimsiz ve Tarihsiz Nakışlı Mangırlar ve Kuruluş Devri Osmanlı Sikkeleri*, Haz. Bülent Arı, Bilhan Akçaşar, Ankara: Darphane ve Damga Matbaası Yayınları.
Mybyer, Alberty Howe. (2024). *Osmanlı Tarihi*, Çev.: Bekir Kalendar, Ankara: Gece Kitaplığı.
Niewöhner, Elke. (2007). "İslam Hat Sanatı", Haz.: Markus Hattstein, Peter Delius, *İslam Sanatı ve Mimarisi*, İstanbul: İstanbul Büyükşehir Belediyesi Yayınları.
Öztürk, N. (1991). "Osman Gazi Sikke (Para) Kestirmiştir", *Türk Dünyası Tarih Dergisi*, S.56.
Öztürk, N. (2012). *İmparatorluğun Kurucuları Gazi Padişahlar Osman Gazi'den II. Bayezid'e*, İstanbul: Timaş Yayınları.
Pamuk, Şevket. (2000). *A Monetary History of the Ottoman Empire*, Cambridge: Cambridge Universty Press, p.21.
Sahillioğlu, Halil. (2011). "Darphane", *Anadolu'da Paranın Tarihi*, Ed.: Bülent Arı, Ankara: Türkiye Cumhuriyeti Merkez Bankası Yayınları.
Süleyman Sudi, (1311). *Usul-i Meskûkât-ı Osmaniye ve Ecnebiye*, İstanbul: Artin Asaduryan ve Mahdumları Şirket-i Mürettibiyesi Matbaası.
Süleyman Suudi, (2021). *Usul-i Meskûkât-ı Osmaniyye ve Ecnebiyye*, Haz. Bülent Arı, İstanbul: Hazine ve Maliye Bakanlığı Darphane ve Damga Matbaası.
Şentürk İ. vd., (2005). *Altının İktidarı, İktidarın Altınları*, İstanbul: Yapı Kredi Yayınları.
Uslu, K., M. Beyazıt, T. Kara, (2010). *Osmanlı İmparatorluğu Madeni Paraları (1687-1839/1099-1255)*, İstanbul: Anka Matbaacılık.
Yılmaz, Hakan. (2011). "Osman Gâzî'nin Bastırdığı Sikkeler ve Ona Atfedilen Yeni Bir Sikke Hakkında/I", *HAİD*, XVIII/211, (Nisan).
Yılmaz, Hakan. (2011). "Osman Gazi'nin Bastırdığı Sikkeler ve Ona Atfedilen Yeni Bir Sikke Hakkında/II", *HAİD*, XVIII/212 (Mayıs).

Yılmaz, Hakan. (2018). "Osman Gazi'nin Kayıp İkinci Sikkesi ve Osmanlı Kuruluş Tartışmalarına Etkisi", Yay. O. Kolbaş-O. Üçer, Ab-ı *Hayat'ı Aramak Gönül Tekin'e Armağan*, İstanbul: Yeditepe Yayınevi.
Yılmaz, Hakan. (2019). "Osman Gazi'nin 700/1300-1301'de Yenişehir'de Bastırdığı Üçüncü Sikkesi", Vakanüvis, *Uluslararası Tarih Araştırmaları Dergisi*, S.4, Söğüt Özel Sayısı.
Yırıkoğulları, Fethi Furkan. (2022). *Bursa Müze Müdürlüğü'nde Bulunan Orhan Gazi Sikkeleri*, İstanbul: Yeditepe Yayınları.
Yırıkoğulları, Fethi Furkan. (2024). "The Coinage of Murad I the Ottoman: A General Assesment and Coins at the Bursa Museum Directorate, Turkey", *American Journal of Numismatics*, 36.

İnternet Kaynakları

https://www.belgeseltarih.com/yenisehirde-darbedilen-sikke- ve-yenisehir-darphanesi/
https://www.zeno.ru/showgallery.php?cat=1450
https://www.zeno.ru/showphoto.php?photo=138535
https://www.zeno.ru/showphoto.php?photo=181742
https://www.zeno.ru/showphoto.php?photo=7562

Bir Parasal İstikrarsızlık Örneği: Osmanlı Devleti'nde Paranın Tağşişi[*]

Hüseyin Şen[**]

1. Giriş

Tarihin hemen hemen her döneminde, hangi parasal sistem geçerli olursa olsun, paranın kontrolü bu kontrolü elinde bulunduranlara geçici de olsa belli bir reel kaynak sağlamıştır. Tarihi gelişim içinde paranın tağşişine [mutasyonuna] bakıldığında, tağşişin köklü bir geçmişe sahip olduğu ve köklerinin Orta Çağ Avrupası'na kadar uzandığı görülmektedir. Yüzyıl Savaşları'nın ortaya çıkardığı ek finansman ihtiyacı, para kıtlığı ile birleşince Orta Çağ'ın senyörleri ve kralları çareyi paranın tağşişinde bulmuşlardır. Paranın tağşişi kendisini ya paranın ağırlığında ya da ayarında değişiklik yapılması şeklinde göstermiştir.

Osmanlı Devleti de hemen hemen Avrupa ülkelerinin izlediği yolu izlemiş; ekonomik, mali ve siyasi gelişmelere bağlı olarak tağşişe başvurmuştur. Bu çalışma, bir parasal istikrarsızlık örneği teşkil eden tağşişi incelemektedir. Çalışmanın ikinci bölümünde genel olarak paranın tağşişi ele alınırken, üçüncü bölümünde Osmanlı Devleti'nde tağşişin boyutları ortaya konulmaktadır. Dördüncü bölümde, tağşişin neden olduğu parasal istikrarsızlıktan ne gibi derslerin alınması gerektiği ele alınmaktadır. Beşinci bölümde ise çalışmanın sonucuna yer verilmektedir.

2. Paranın Tağşişi: Genel Çerçeve

Tağşiş, para basma gücünü elinde bulunduranların eski çağlardan beri sık sık başvurdukları bir yoldur. Önceleri önemsenmeyecek kadar küçükken, zamanla para basma gücü ve imtiyazını elinde bulunduranların bu güç ve imtiyazı kötüye —bir çıkar sağlama ya da gelir elde etme aracı olarak— kullanmaları tağşişin önemini artırmıştır. Tedavüldeki paranın mutasyonu veya paranın değerini düşürme şeklinde ifade edilen bu işlem, iki farklı şekilde gerçekleştirilmiştir.

- Metal paranın fiziki boyutunda oynama yapmak,
- Metal paranın bileşiminde [ayarında] oynama yapmak.

Ülkeye değerli maden girmediği varsayımı altında, ekonominin hızla geliştiği, para ekonomisinin yaygınlık kazandığı ve dolayısıyla para gereksiniminin arttığı dönemlerde piyasada para sıkıntısı çekilmesi oldukça doğaldır. Böyle bir ortamda paranın değerini düşürme, senyör ya da krallara; aynı miktardaki altın ve gümüşle daha fazla değeri düşük para basma ve dolayısıyla tağşişten gelir elde etme imkânı vermiştir.

Özellikle savaş ve doğal afetler gibi olağanüstü hâllerde devlet harcamalarının hızla artması; buna karşın, vergi salma olanaklarının azalması ya da tamamen ortadan kalkması, para basma tekelini elinde bulunduranları olağan vergi gelirlerine alternatif olabilecek bir yönteme, altın ve gümüş paraların ayarını ve/veya fiziki boyutunu değiştirmek suretiyle gelir elde etmeye sevk etmiştir. Zaman içinde paranın değerinin düşürülmesi kronik bir hâl almış ve olağan kamu gelirlerine bir alternatif olarak algılanmaya başlanmıştır.

İç kargaşa ve savaşlar senyörlerin ve kralların güçlerini iyice zayıflatmıştır. Tabiatıyla gücü zayıflayan senyör ve kralların, savaşların finansmanı amacıyla yeni vergi salması ve/veya borç bulması da hemen hemen imkânsız hâle gelmiştir. Buna bir de para kıtlığının eklenmesi, ister istemez mali krizi iyice derinleştirmiştir. Böyle bir durumda senyör ve krallar tek bir seçenekle karşı karşıya kalmışlar ve

[*] *Bu çalışma, Active Bankacılık ve Finans Dergisi'nin 33. Sayısı'nda (Kasım–Aralık 2003, ss. 50–60) yayımlanan aynı başlıklı makalenin gözden geçirilmiş, güncellenmiş ve kısmen genişletilmiş versiyonunu oluşturmaktadır. Makale Tarih Çevresi Dergisi editörünün daveti üzerine yeniden değerlendirilmiş ve yayımlanmak üzere hazırlanmıştır.*

[**] *Prof. Dr., Ankara Üniversitesi, SBF.*

sonuçta paranın tağşişine yönelmişlerdir. Örneğin, Fransa Kralı İyi Jean, Yüzyıl Savaşları'nı finanse edebilmek amacıyla bir yıl içerisinde paranın değerinde tam 18 kez oynama yoluna gitmiştir (Bali, 1996: 5). Bunda, kralın vergi salma veya borçlanma yoluyla devlet gelirlerini artıracak güce sahip olmaması ve son çare olarak para basma makinasının sıklıkla kullanılması gibi bir dizi unsur etkili olmuştur (Bordo, 1986).[1] Bu gelişmeler sonucunda paranın satın alma gücü düşmüş ve ticari işlemlerde aynı işlemi yapmak için daha fazla paraya ihtiyaç duyulur hâle gelmiştir.

Yüzyıl Savaşları başlamadan önce, 1300'lü yılların başlarında, İngiltere Krallığı İtalyan bankerlerden sağladığı hatırı sayılır dış finansmanla rahatlarken, Fransa Krallığı iyi bir kredibiliteye sahip olmaması nedeniyle böyle bir imkândan mahrum kaldığı gibi parlamentodan da savaşın finansmanı için vergi salma yetkisi alamamıştır. Yüzyıl Savaşları'nın finansmanında İngiltere Krallığı çok büyük miktarda dış finansman olanağına kavuşmuş ve sonuçta da paranın değerini düşürmeden elde edilecek gelire duyulan ihtiyaç azalmıştır. Dolayısıyla Fransa ile mukayese edildiğinde İngiltere'nin; Kral VIII. Henry Dönemi hariç, pek fazla parasal istikrarsızlık yaşanmadığı söylenebilir. Ancak bu demek değildir ki İngiltere'de tağşişe başvurulmamıştır. Fransa kadar olmasa bile, İngiltere Krallığı da uzun aralıklarla ve daha düşük oranlı olarak XIV. ve XV. yüzyıllar boyunca hem altın hem de gümüş paralarda tağşişe başvurmuştur. Düşük oranlı ve uzun aralıklarla yapılan tağşiş, VIII. Henry Dönemiyle son bulmuş ve sık sık ve yüksek oranlı tağşişe başvurulmaya başlanmıştır.

1542-1551 yılları arasında İngiltere Kralı VIII. Henry, altın ve gümüş paraların değerinde tam 10 kez oynama yoluna gitmiş ve İngiliz sterlini içerdiği gümüş miktarının yüzde 83'ünü kaybetmiş ve para arzı yaklaşık yüzde 300 oranında artmıştır (Rolnick, Verde & Weber, 1997: 9). Böylelikle VIII. Henry tağşişten elde edilen gelirini maksimize etmeye çalışmıştır. İngiltere Kralı VIII. Henry'nin yaptığı tağşiş, iktisat tarihinin kaydettiği en büyük tağşiş olarak kabul edilmektedir. Öyle ki, bu tağşiş iktisat tarihinin sayfalarına "*Büyük Tağşiş*" olarak geçmiştir (Sussman, 1993; Rolnick, Verde & Weber, 1997).

Orta Çağ Avrupası'nda tağşiş yalnızca Fransa ve İngiltere'ye özgü bir durum değildi. İspanya, İtalya, Alman Devleti ve Benelüks ülkeleri gibi diğer Avrupa ülkeleri de düşük oranlı da olsa zaman zaman aynı yönteme başvurmuşlardır. Örneğin, Alman Devleti Otuz Yıl Savaşları'nı finanse etmek amacıyla birçok kez tağşişe başvurmuştur.

Orta Çağ Avrupası'nda senyör ve krallar için tağşiş avantajı tamamen ortadan kalkıncaya kadar, tağşişe devam etmek makul bir davranış olarak kabul edilmiştir. Doğaldır ki, göreceli inelastik talep yapısına sahip metal paralar senyörlere ve krallara bu paralar üzerinden daha yüksek gelir elde etme olanağı sunmuştur. Madeni para üzerindeki monopol gücünü kullanmak suretiyle gelir elde etmek isteyen senyör ve krallar, kısa zamanda bunun farkına varmışlar ve tağşişe başvururlarken altın ve gümüş paraların talep elastikiyetini de göz önünde bulundurmuşlardır. Bu realite doğrultusunda senyör ve krallar tağşişi, daha çok talep elastikiyeti düşük olan ve yurt içinde kullanılan gümüş paralar üzerinde yoğunlaştırmıştır. Dolayısıyla Orta Çağ Avrupası'nda senyör ve krallar, altın parayla karşılaştırıldığında gümüş paralar üzerinden daha fazla gelir elde etmişlerdir (Selgin & White, 1999).

Tağşişten elde edilecek gelirin ortadan kalkma süreci, tağşişin sıklığı ve ekonominin dışa açıklığı ile yakından ilgilidir. Diğer değişkenler sabitken tağşişin sıklığına paralel olarak paradan kaçış hızlanmış ve senyörün ya da kralın tağşiş yoluyla elde ettiği gelir azalmaya yüz tutmuştur. Benzer şekilde, ekonominin dışa açıklık derecesi arttıkça paradan kaçış kolaylaşmış ve dolayısıyla senyörler ya da krallar için tağşiş üzerinden gelir elde etmek de hâliyle güçleşmiştir. Belli bir süre bu gerçeği göz ardı eden senyör ve krallar, tağşişten elde edilen gelir sıfırlanıncaya kadar tağşişe devam etmişlerdir. Ancak tağşişin süreklilik kazanması paraya duyulan güveni iyice sarsmış ve fiyatlar genel düzeyini hızla artırmıştır. Bu durumda senyör ve krallar tağşişten elde ettikleri reel geliri muhafaza etmek için tağşişin boyutlarını genişletmek zorunda kalmışlardır. Bu gelişmeler, bir yandan senyör ve krala duyulan güveni sarsmış; diğer yandan da paradan kaçışı hızlandırmış ve hatta halkın parayı tanımaz hâle gelmesine neden

[1] *O dönemdeki biçimiyle baskı makinesinin kullanılması, paranın mutasyonu ya da diğer adıyla paranın değerinin düşürülmesi anlamına gelmektedir.*

olmuştur. Senyör ve kralın parasından kaçan halk ya takas ekonomisine ya da yabancı paraya yönelmiştir. Bir bakıma "*Gresham Kanunu*" kendini göstermeye başlamıştır.

Gelişmeler karşısında hem halk nazarında kaybettikleri kredibilitelerini geri kazanmak hem de paraya yeniden itibar kazandırmak isteyen senyör ve krallar parasal reforma girişmişlerdir. Bununla beraber her ne zaman olağanüstü bir gelir ihtiyacı ortaya çıksa, senyör ve krallar tekrar tağşişe başvurmaktan da geri durmamışlardır. Bu sürecin nesiller arası bilgi aktarımı ortaya çıkıncaya değin sürdürüldüğünü söylemek mümkündür.

Tabiatıyla altın ve gümüş para içindeki kıymetli maden miktarını düşürerek ve/veya paranın fiziki boyutlarını değiştirerek yapılan tağşişler, paranın satın alma gücünü olumsuz yönde etkilediği gibi piyasalarda da aksaklıklara neden olmuştur. Tağşişler iki farklı kanaldan enflasyona sebebiyet vermiştir (Sussman, 1993: 52-53): Birincisi, tağşişler altın ve gümüş paraların nominal değerini artırmıştır. Ancak tağşişe maruz kalan madeni paralar, piyasada nominal değerlerine göre değil, gerçek değerlerine göre işlem görmüş ve bu da ani fiyat artışları şeklinde kendini göstermiştir. Bir bakıma, tağşişler fiyat artışları ile dengelenmiş ve madeni paralar göreceli değerlerini muhafaza etmiştir. İkincisi, daha fazla para basımı nominal para arzını artırmıştır. Reel para balansları talebinin —talep edilen kraliyet parasının reel değerinin— sabit olduğu varsayımı altında nominal para arzının artması, para arzında aşırı genişlemeye neden olmuştur. Para piyasasında ortaya çıkan bu parasal dengesizlik de enflasyon şeklinde kendini göstermiştir.

XIV. yüzyılda para basmak yoluyla gelir sağlanmasının kralın hükümranlık hakkı olduğuna inanılırken, XV. yüzyılda bu anlayış yavaş yavaş değişmeye başlamış ve para basımına yalnızca halkın kullanımı için başvurulması gerektiği ve para değerinin muhafazasının kralın ana görevi olduğu görüşü ağır basmaya başlamıştır. 1455 yılında Fransa Kralı VIII. Charles kraliyet ordusunun harcamalarını sürekli olarak finanse edebilecek ulusal bir vergi sistemi oluşturmuş ve vergi gelirlerini toplayacak bir mali teşkilat kurmuştur (Bordo, 1986). Böylelikle kısmen de olsa paranın değerini düşürmek yoluyla gelir elde edilmesine duyulan gereksinim minimize edilmeye çalışılmıştır.

Tağşişin ortaya çıkardığı olumsuzlukların geç de olsa farkına varan İngiltere, 1666 yılında gümüş parada; 1717'de de altın parada tağşişe son vermiştir (Uluğbay, 1993: 69). Fransa ise aynı uygulamaya daha geç; ancak 1700'lerin ilk çeyreğinde geçebilmiştir. Tağşişe sınırlama getirilmesine karşın, senyörler ya da krallar hükümranlık hakkına dayanarak para basımı karşılığında aldıkları imtiyaz paylarını almaya devam etmişlerdir.

3. Osmanlı Devleti'nde Tağşiş

Osmanlı Devleti'nde tağşiş köklü bir geçmişe dayanmaktadır. Genel olarak Osmanlı Devleti para basımından bir gelir elde etme aracı olarak "*tashih-i sikke*", "*tecdid-i sikke*" ve "*darp ücreti*" olmak üzere üç farklı şekilde faydalanmıştır. Merkezileşme eğilimlerinin ağırlık kazandığı, devletin mali krize sürüklendiği ya da savaşların normal kamu gelirleriyle finanse edilemediği dönemlerde sık sık başvurulan yöntem, paranın mutasyonu; bir başka anlatımla, paranın bileşimini değiştirmek ve/veya fiziki boyutlarını küçültmek olmuştur.[2]

Madeni para kullanan diğer devletlerde olduğu gibi Osmanlı Devleti'nde de tedavüldeki altın ve gümüş sikkeler piyasadan toplanmış; daha sonra da toplanan paraların bileşimi değiştirilerek —paraların içindeki altın-gümüş miktarı düşürülerek ve/veya bakır miktarı artırılarak— ya da fiziki boyutları küçültülerek yeniden tedavüle sürülmüştür. Bu sayede devlet tedavülden toplayıp değerini düşürdükten sonra yeniden tedavüle sürdüğü para miktarı arasındaki fark kadar bir gelir elde etme imkânına kavuşmuştur. Hatta devlet zaman zaman tedavülden topladığı paradan daha fazla miktarda değeri düşük parayı piyasaya sürmek suretiyle, gelirini artırmaya çalışmıştır.

[2] *Tasarruf girişimleri ve müsadereler [devlet adamlarının nakdi servetlerinin kamulaştırılması] gibi geçici ve kısa süreli çözümlerin mali krizi sona erdirmede yetersiz kalması paranın tağşişi üzerinde etkili olmuştur.*

XVI. yüzyıla kadar diğer Avrupa ülkelerinde olduğu gibi Osmanlı Devleti'nin para sistemi de altın, gümüş ve bakır paralardan oluşan madeni para sistemine dayanmaktaydı (Pamuk, 1988).[3] Sikke ya da akçe adı verilen Osmanlı paraları, basıldıkları değerli madenin türüne göre değişik isimler almaktaydı. Gümüşten bastırılan paralar "*ak*" akçe; altından bastırılan paralar "*kırmızı*" akçe; bakırdan bastırılan paralar ise "*çürük*" akçe olarak adlandırılıyordu.[4] Paralar arasındaki değişim oranı devlet tarafından tespit edilmekteydi. Paraların değeri ile satın alma gücünü ise paranın ihtiva ettiği altın ya da gümüş miktarı tayin etmekteydi. Darphanelerde para bastırmak yalnızca devletin tekelinde değildi. Ellerinde kıymetli maden bulunanlar belli bir bedel karşılığında —ki buna Osmanlı Devleti'nde darp hakkı ya da ücreti denirdi— serbestçe para bastırma olanağına sahiptiler. Ancak altın ve gümüş paralar için böyle bir serbestlik mevcutken, bakır paralar için aynı şey geçerli değildi. Bakır paraların nominal değeri, madeni değerlerinin üzerinde tutulduğundan, bakır para basımı devletin tekelindeydi. Bir başka ifadeyle, bakır para arzı yalnızca devlet tarafından belirlenirken, altın ve gümüş para arzında ise devletin tekeli söz konusu değildi.

Osmanlı Devleti'nin kuruluşundan Fatih Sultan Mehmed Dönemi'ne kadar geçen 150 küsur yıl içerisinde Osmanlı para sistemine tek para birimi, yani gümüş sikke hâkim olmuştur. Gümüş para hakimiyetinin söz konusu olduğu bu dönem, literatürde tek metal esasına dayanan dönem olarak adlandırılmaktadır. Devletin resmi parası gümüş sikke olduğu hâlde, günlük yaşamda tek metallilik geçerli değildi. Osmanlı topraklarında gümüş sikkesinin yanısıra yabancı gümüş ve altın paralar da serbestçe kullanım alanı bulmaktaydı. Yabancı altın paralar arasında Venedik dukası öne çıkmaktaydı. Bunun yanında Mısır eşrefiyesi, Macar engürüyesi ve İspanyol riyal kuruşu gibi yabancı altın ve gümüş paralar da yaygın olarak kullanılmaktaydı.

Osmanlı Devleti'nde tağşişler, dönemler itibariyle aşağıdaki başlıklar altında değerlendirilebilir:

3.1. Tek Metal Esasına Dayanan [Monometalist] Dönemde Tağşiş

Bu dönemde her padişah, tahta çıkar çıkmaz ilk iş olarak kendi adına para bastırmış; sonra da kullanımı yasaklanan eski sikkeler yerine kendi adına bastırdığı sikkeleri tedavüle sürmüştür. "*Tebdil-i sikke*" ya da "*tecdid-i sikke*" adı verilen bu olayın arkasında, tahta çıkan padişahın gücünü simgelemesinin yanında mali bir amacın gizli olduğu söylenebilir. Bu uygulama altında tedavülde bulunan ve kullanımı yasaklanan eski sikkeler, ya devlet tarafından belirlenen bir oran üzerinden yeni bastırılan sikkelerle değiştirilmiş ya da hurda gümüş fiyatına toplanmıştır.

Böylece tahta çıkan her padişah tebdil-i sikke uygulamasıyla tedavülde bulunan para stokunun yeniden darphaneden geçmesini sağlardı. Devlet, bastırılan paralar karşılığında darp hakkı ya da darp ücreti adı altında bir pay alırdı; ancak sikkenin ayar ve ağırlığına —mümkün mertebe— dokunmazdı (Sahillioğlu, 1978; Tabakoğlu, 1994).[5]

Tedavülden çekilen paraların ayarına ve ağırlığına dokunulmasa ya da bu paralar daha düşük bir fiyat üzerinden toplanmasa dahi, darp hakkı veya darp ücretinden dolayı devlet hatırı sayılır bir gelir elde ederdi. Bu gelirin miktarı, tedavüldeki para stoku ve birim para basımı başına alınan darp hakkı ya da ücretiyle doğru orantılı olarak değişmekteydi. Darphaneler ne kadar fazla gümüş işlerlerse, doğal olarak darp işleminden elde edilecek gelir de o ölçüde artardı. Nadiren de olsa tecdid-i sikke operasyonu ile beraber yeni sikkelerin ayar ve ağırlığında da oynama yapılır; böylece küçük çaplı da olsa bir tashih-i

[3] Osmanlı Devleti'nin son dönemlerinde [II. Abdülhamid ve özellikle de V. Mehmed Reşad Dönemi'nde] altın, gümüş ve bakır paraların yanında nikel paralar da kullanılmıştır. Dahası, II. Abdülhamid Dönemi'nde ise kuruş esasına dayanan para sistemine geçilmiştir.

[4] Aslında sikke ya da akçe ifadesi, başlangıçta gümüş para manasında kullanılmış; 1400'lü yıllardan itibaren de genel manada Osmanlı parasını ifade etmek için kullanılmıştır.

[5] Üstelik tağşiş dönemlerinde darphanelerde eski sikkeleri yenileriyle değiştirmek isteyenlerden alınan darp ücreti de artırılmaktaydı. Hatta tağşiş dönemlerinde yeni sikke bastırmak isteyenlerden alınan darp ücreti getirilen gümüşlerin yüzde 15-20'sine ulaşabiliyordu (Bkz. Pamuk, 1999:55).

sikke işlemi[6] gerçekleştirilmiş olurdu. Tağşiş kararının normalde devletçe alınması zorunluydu. Ancak zaman zaman darphanelerin izinsiz ve yetkisiz olarak tağşişe başvurdukları ve bu yolla sikkelere ağırlıklarından çaldıkları görülmekteydi. Paradan çalma işini genellikle sarraflıkla uğraşan gayrimüslimler, özellikle de Yahudiler, yapardı.[7]

Tashih-i sikke ya da diğer adıyla tağşiş uygulaması esnasında bütün eski sikkelerin gönüllü olarak darphaneye döndüğünü söylemek olanaksızdır. Bu yüzden eski paraların yenileriyle değiştirilmesi zorunluluk içermekteydi ve bu işi "*yasakçı*" adı verilen kamu görevlileri denetlemekteydi. Çarşı pazarda vatandaşların keselerini yoklayan yasakçılar, ellerinde eski sikke tutan ve gönüllü olarak darphaneye götürmeyenleri yasağın şiddetine göre müsadere ederlerdi veya elde tutulan eski sikkeleri düşük bir fiyat üzerinden zorla toplarlardı (Sahillioğlu, 1996). Buna rağmen, ellerinde eski sikke bulunanlar tecdid-i sikke uygulaması ya da tağşişten etkilenmemek için sikkeleri ya dış piyasada değerlendirmenin ya da kaçak eşya yaptırmanın yollarını aramaktan geri durmazlardı. Bu durumda para ayarlamasının başarılı olabilmesi ancak sikke ihracı ile sikkeden ziynet ve/veya ev eşyası yapımının engellenmesiyle mümkün oluyordu. Bu engellemenin başarılı olmaması hâlinde, tağşişler para darlığını gidermek bir yana, aksine gümüş sıkıntısına neden oluyordu.

Genel olarak Osmanlıların ilk sikkeyi bastırdıkları 1326 yılından[8] 1440'lara kadar sikke içerisindeki gümüş miktarının pek fazla değişmediği ve dolayısıyla sikkenin istikrarlı bir seyir izlediğini söylemek mümkündür. Pamuk'un (1999: 51) tespitlerine göre, 1320'lerden ilk tağşişe başvurulduğu 1444 yılına kadar hâlis sikkenin ağırlığı yalnızca 1,15 ile 1,20 gram arasında değişmiştir. Bu durum tek metal esasına dayalı paranın hâkim olduğu dönemde Osmanlı maliyesinin ne ölçüde sağlıklı olduğunun bir delili sayılabilir.

Osmanlı Devleti'nde Fatih Sultan Mehmed [II. Mehmed] Dönemi [1451-1481] ile birlikte tağşişler hız kazanmıştır. İlk tağşiş, Fatih Sultan Mehmed daha 12 yaşında, babası II. Murad'ın yerine geçen çocuk yaşta bir padişahken 1444'te gerçekleştirilmiş ve sikkenin gümüş içeriği yüzde 11 oranında azaltılmıştır (Pamuk, 1999: 62). Bu olay ister istemez maaşlarını sikke üzerinden alan Yeniçerilerin tepkisini çekmiştir. Maaşlarına ya zam yapılması ya da tağşişe son verilmesi sloganıyla yola çıkan Yeniçeriler isteklerini elde etmişler ve gelişmeler Fatih'in tahttan indirilmesiyle son bulmuştur. Aradan yedi yıl geçtikten sonra, 1451'de yeniden tahta çıkan Fatih, tağşiş uygulamasına tekrar başvurmuştur. 1444'te gerçekleştirilen ilk tağşişin ardından ikincisi 1451'de yapılmıştır.[9] Tağşişler, izleyen 20 yıl içinde her on yılda bir tekrarlanmış, ancak Fatih'in son dönemlerine doğru tağşişlerin sıklığı artmış ve yaklaşık her beş yılda bir tağşişe başvurulmuştur.[10] Yapılan bu tağşişlerin her defasında sikkenin ağırlığı bir buğday tanesi kadar [yaklaşık 48 miligram] düşürülmüştür (Sahillioğlu, 1978: 3). Akdağ'ın (1999) tespitlerine göre, Fatih'in yeniden tahta çıktığı 1451 yılını izleyen 50 yıl içinde gümüş sikke sürekli aşınmış ve 1451'de 100 dirhem gümüşten 336 sikke kesilirken; 50 yıl sonra aynı miktardaki gümüşten 426 sikke kesilmeye

[6] Tashih-i sikke uygulamasına "tağşiş", bu uygulamaya maruz kalan sikkeye ise "tağşiş edilmiş sikke" ya da "mağşuş sikke" adı verilmektedir.

[7] Paranın değerinin sürekli olarak düşmesi, ellerinde büyük miktarlarda para stoku bulunduran sarrafları büyük zarara uğratabileceğinden, bunlar doğal olarak spekülasyona ve kalpazanlığa sürüklenmişlerdir. Levant limanlarında banker işlevi gören ve Avrupa'daki para hareketleriyle yakın dirsek teması içinde bulunanlar Yahudiler olduğundan, bu işlerde Yahudilerin adları sık sık geçmektedir (Bkz. İnalcık, 1996:185).

[8] Osmanlı Devleti'nde ilk sikkenin ne zaman kestirildiği kesin olarak bilinmemektedir. Günümüze intikal eden ilk sikkeler Orhan Gazi'ye aittir. Ancak son zamanlarda Osman Bey'e ait olduğu ileri sürülen gümüş sikkelerden de bahsedilmektedir. Bu konu ile ilgili olarak bkz. Sahillioğlu (1989)].

[9] Ancak burada önemle belirtmek gerekir ki, Osmanlı Devleti'nde ilk tağşişin 1444'te mi, yoksa 1446'da mı gerçekleştirildiği hususu literatürde tartışmalıdır. Nitekim bazı kaynaklarda, II. Murad Dönemi'nde akçenin gerek ayarında gerekse ağırlığında çeşitli düzenlemelere gidildiği belirtilirken, bazı çalışmalarda ise 1446 yılında gerçekleştirilen uygulamanın Osmanlı para tarihinde ilk önemli tağşiş olduğu değerlendirilmektedir. Kanaatimizce, tağşişin ekonomik ve mali etkilerinin ortaya çıkmasının belirli bir zaman alacağı göz önünde bulundurulduğunda, 1446 yılındaki Buçuktepe İsyanı'nın daha önce gerçekleştirilen bir para tağşişinin gecikmeli ekonomik ve toplumsal sonuçlarıyla bağlantılı olması muhtemeldir. Dolayısıyla, mevcut tarihsel veriler ve nedensellik ilişkisi birlikte değerlendirildiğinde, Osmanlı Devleti'nde ilk tağşişin başlangıç tarihi olarak 1444 yılının esas alınması daha isabetli görünmektedir.

[10] Sahillioğlu'nun (1996) tespitlerine göre, Fatih Dönemi'nde Hicri takvime göre 848[M.1444], 855[M.1451], 865[M.1461], 875[M.1471], 880[M. 1476] ve 886 [M. 1482] yılında tağşiş uygulamasına başvurulmuştur.

başlanmıştır (Akdağ, 1999: 279). Bir başka ifadeyle, yarım asır içerisinde sikke içindeki gümüş miktarı yüzde 20'den daha fazla bir oranda azalmıştır.

Fatih döneminde tağşişe düzenli olarak başvurulması, devletin ek finansmana ihtiyacı olduğu anlamına gelmemektedir. Aksine, bu dönemde belli bir amaç dahilinde, merkezi devlet hazinesini daha da güçlendirmek amacıyla tağşişe başvurulduğu söylenebilir (Pamuk, 1999). Ama burada şunu da hemen belirtmek gerekir ki bugün bile hâlâ Fatih'in ne amaçla tağşişe başvurduğu anlaşılamamıştır. Yine de Fatih döneminde tağşişe başvurulmasında, belirginleşen merkezileşme girişimleri ve bu girişimler doğrultusunda merkezi hazine için ek gelir elde etme isteği, askerî harcamalar için ek kaynak bulma ve gümüş kıtlıklarının etkili olduğu düşünülmektedir (Sahillioğlu, 1996; Pamuk, 1999). Akdağ (1999: 277) ise özellikle gümüş kıtlığına vurgu yapmakta; devlet hazinesinin ihtiyacı olan gümüşü bulmakta zorlandığını ve bu durumda doğal olarak tağşişe başvurulmasını kaçınılmaz kıldığını ifade etmektedir.

3.2. Çift Metal Esasına Dayanan [Bimetalist] Dönemde Tağşiş

Tağşiş, Osmanlı Devleti'nde yalnızca tek metal esasına dayanan dönem ile sınırlı kalmamış; çift metal esasına dayanan dönemde de sürmüştür. Bunun ilk örneği II. Murad'ın tahttan indirilerek yerine II. Mehmed'in —ki biz onu daha ziyade Fatih Sultan Mehmed olarak biliyoruz— ilk kez tahta oturduğu dönemde Edirne'de meydana gelen 1446 yılındaki Buçuktepe İsyanı'dır. Bu yönüyle isyan, Osmanlı Devleti tarihindeki para kaynaklı ilk askerî ve siyasi ayaklanma olmasının yanı sıra, paranın tağşişi nedeniyle ortaya çıkan ve kayıtlara geçen ilk büyük Yeniçeri isyanı olma özelliğini de taşımaktadır. Akçenin değerli maden bileşeni olan gümüş miktarı düşürülerek yapılan tağşiş sonrasında, maaşlarının satın alma gücü düşen Yeniçeriler Edirne'nin Buçuktepe denilen mevkiinde isyana başladılar. Yeniçeriler bir yandan ulufelerine —her üç ayda bir devletçe düzenli olarak ödenen maaşlarına— "*yarım akçe*" zam yapılmasını talep ettiler. Talepleri karşılanınca da isyana son verdiler. Tabii olay yalnızca mali-parasal bir olay olarak kalmamış, siyasi yansımaları da olmuştur. İsyan sonrasında bir yandan Yeniçeriler Osmanlı siyasi sisteminde güç kazanırken, diğer yandan II. Mehmed'in yönetimde yeterince etkili olamadığı yönündeki devlet adamları ve Yeniçerilerin baskıları sonucunda, II. Murad geçici bir süre için yeniden tahta çıkmıştır. Kısacası, tağşiş nedenli Yeniçeri isyanı II. Murad döneminde gerçekleşmiş olmakla birlikte doğrudan 12 yaşında tahta gelen Padişah II. Mehmed'in ilk saltanatını sona erdiren gelişmelerden biri olduğu için II. Mehmed'e atfedilmektedir. Bir yandan isyanı bastırmak diğer yandan da devlet otoritesini yeniden tesis etmek için iktidara gelen II. Murad'ın 1451'de vefatının hemen ardından II. Mehmed tekrar tahta çıkmıştır.

II. Mehmed Dönemi genel manada tağşişlerin hızını kestiği bir dönem olmakla birlikte, bu dönemde de paranın tağşişine farklı sebeplerle de olsa devam edilmiştir. Devletin sınırlarının genişlemesi ve özellikle de İstanbul'un fethi sonrasında ticaretteki genişleme, paraya duyulan ihtiyacı artırmış; bunun üzerine 1477 yılından itibaren gümüş sikkelerin yanında altın sikke de basılmaya başlanmıştır. Böylece 1326 yılından Fatih döneminin sonlarına kadar uygulanan tek metal esasına dayalı para sistemi sona ermiş; çift metal esasına dayanan dönem başlamıştır.

1566'daki yüzde 7'lik küçük çaplı tağşiş (Pamuk, 1999: 63) hariç tutulursa, Fatih'in ölümünden 1584'e kadar geçen 103 yıl boyunca sikkenin ağırlığı ve gümüş içeriğinin istikrarlı bir seyir izlediği, bir nevi Fatih öncesi dönemdeki istikrarlı seyrin yeniden yakalandığı söylenebilir. Bu istikrarlı seyirde, Osmanlı Devleti'nin askerî, ekonomik, mali ve siyasi açıdan altın çağını yaşamasının önemli bir rolü olduğu söylenebilir. Askerî alanda kazanılan başarıların ekonomiye de olumlu yansıması sonucunda, tağşişe duyulan ihtiyaç büyük ölçüde azalmıştır.

Osmanlı Devleti'nde eski sikke yasakları Kanuni Sultan Süleyman [1520-1566] Dönemi'nde terk edilmiş, ancak tecdid-i sikke uygulaması, yani yeni padişah adına para basmak ve selefi adına para darbını durdurmak geleneği sürdürülmüştür (Sahillioğlu, 1996). Bu durumda yasakçılık da terk edilmiş, ancak eski sikkeler ile yeni sikkeler tedavülde yan yana dolaşmaya başlamıştır. Ancak sikke yasaklarının kaldırılması, tecdid-i sikkeyi ve tashih-i sikkeyi ortadan kaldırmamıştır.

Devlet, ne zaman mali sıkıntıya girse veya gümüş darlığı veya bolluğu ortaya çıksa, para üzerinde manipülasyona yönelmiştir. Tashih-i sikke uygulaması ya altın ve gümüş sikkelerin içerisindeki bakır miktarının artırılması ya da altın ya da gümüş miktarının azaltılması ya da sikkelerin fiziki boyutlarının küçültülmesi —sikkenin kırkılması [kırpılması]— suretiyle gerçekleştirilmiştir.

XVI. yüzyıl, genelde Osmanlı ekonomisi, özelde de Osmanlı parası açısından bir dönüm noktasını oluşturmaktadır. 1584-1586 tağşişiyle 100 dirhem [307,2 gram] gümüşten kesilen sikke miktarı 450'den 800'e çıkarılmış; bir başka ifadeyle 1 sikkenin içindeki gümüş miktarı yaklaşık yüzde 50 azaltılmıştır (Pamuk, 1988:118; Pamuk, 1999: 147).[11] 1584-1586 tağşişi Osmanlı para tarihindeki en büyük tağşişi temsil etmektedir. Bu tağşiş, aynı zamanda Osmanlı Devleti'nde parasal istikrarın sona erdiğinin de bir göstergesidir (Pamuk, 1999: 143).

Osmanlı Devleti'nde tağşişlerin en önemli ve en sık görülen nedeni, devletin piyasaya daha fazla para sürerek ek bir gelir elde etme isteğiydi (Pamuk, 1988; Pamuk, 1999).[12] Tabii, bu ek gelir elde etme isteğinin arkasında yatan ana neden, Osmanlı Devleti'nin zaman zaman içine düştüğü mali sıkıntılardı. Bütçe açıklarının büyüdüğü dönemlerde Osmanlı Devleti'nin çok sık başvurduğu yöntem paranın tağşişi olmuştur. Tağşiş uygulaması sayesinde devlet, bir yandan piyasadaki para miktarını artırmış; diğer yandan da ilave harcamalarını finanse edebilmek için ek bir finansman kaynağına kavuşmuştur.

Osmanlı para sistemi 1584-1686 döneminde yaşanan mali krizler nedeniyle çözülmüş ve mali krizler karşısında tağşiş sürekli olarak başvurulan bir yöntem hâline gelmiştir (Pamuk, 1988; Tekeli & İlkin, 1997). Bu amaçla Osmanlı Devleti'nde 1600, 1618, 1624 ve 1640 yıllarında "*tashih-i sikke*" yapılmıştır (Tekeli & İlkin, 1997: 21; Pamuk, 1999: 153). Özellikle, giderlerin gelirleri aştığı, yani bütçenin açık verdiği dönemlerde tağşişe daha sık başvurulmuştur. Fatih döneminde uzun vadeli stratejinin parçası olan tağşiş, izleyen dönemlerde, özellikle de 1584 sonrasında, kısa vadeli amaçlara hizmet ederek günü kurtarma anlayışının bir parçası olmuştur. Bir başka ifadeyle XVI. ve XVII. yüzyılda yapılan tağşişler gerek mali gerekse siyasi açıdan zayıflayan bir devletin sık sık baş gösteren bunalımlara karşı kısa vadeli bir çözümü olarak gündeme gelmiştir (Pamuk, 1999).

Gümüş sikkelerin altın sikkeler karşısında sürekli değer yitirmesi, altın sikkelerin hem ağırlıklarını hem de ayarlarını etkilemiştir. Gümüş sikkelerin ağırlık ve ayarlarının değişmesi, altın sikkelerin ağırlık ve ayarlarının da değiştirilmesini zorunlu hâle getirmiş ve devlet her altın sikkenin ne kadar gümüş sikke edeceğini belirlemek zorunda kalmıştır. Devlet bu işi kendisi yapmadığında ise, piyasanın kendisi gümüş sikke-altın sikke paritesini belirlemiştir.

Tağşişin sık sık tekrarlanması sonucu fiyatlar piyasadaki sikke miktarıyla doğru orantılı; buna karşılık, sikke içerisindeki gümüş miktarıyla ters orantılı olarak artmıştır. Fiyatların artması ülkede hoşnutsuzluk yaratmış; satın alma gücündeki azalmanın farkına varan ve sikke üzerinden maaş almakta olan kamu

[11] 100 dirhem gümüşten kesilen sikke miktarı, Pamuk (1988: 118)'de 800; Pamuk (1999: 147)'de ise 850 olarak belirtilmektedir. Diğer kaynaklarda 850 değil, 800 sikkenin kesildiği telaffuz edildiği için biz burada tağşiş sonrasında 100 dirhem gümüşten kesilen miktarını 800 olarak ele alıyoruz. Bu konudaki ayrıntılar için bkz. Ergenç (1978), Sahillioğlu (1978).

[12] Tarihçi Halil İnalcık, Osmanlı Devleti'nde tağşişlerin nedenlerini değerlendirirken mali amacın yanında özellikle tedavüldeki gümüş miktarı ile tağşişler arasındaki ilişki üzerinde durmakta ve tağşişlerin para darlığını gidermeye yardım eden bir yöntem olduğuna işaret etmektedir. İnalcık'a (1996) göre, Osmanlı Devleti'nde tağşiş işlemi piyasadaki gümüş miktarıyla da yakından ilişkilidir. İnalcık (1996:183-184), Osmanlı Devleti'nde sikkenin gümüş miktarının ve dolayısıyla kıymetinin düşürülmesi açısından iki farklı dönem tanımlamaktadır. Bu dönemlerden birincisi, piyasada gümüş darlığının yaşandığı 1580'li yıllara kadar geçen dönem; diğeri, Amerikan gümüşünün istilası sonucunda gümüş bolluğunun yaşandığı 1580 sonrası dönemdir. Buna göre, 1580 öncesi dönemde gümüş kıtlığı nedeniyle piyasada sık sık para darlığı baş göstermiş ve paraya talep artmıştır. Bunun üzerine Osmanlı Devleti piyasadaki para darlığına çözüm bulmak amacıyla zaman zaman elindeki kıymetli madenlerden daha fazla para basma yoluna gitmiştir. Bir başka ifadeyle, mevcut madenlerin itibari değeri aynı kalmış; daha fazla para basmak suretiyle paraya duyulan ihtiyaç karşılanmıştır. Bu süreçte devlet doğal olarak aynı miktardaki gümüşle daha fazla para basmaktan dolayı gelir elde etmiştir. Osmanlı Devleti'nde tağşişle ilişkili ikinci dönem, gümüşün nispeten bol olduğu 1580 sonrası dönemdir. Amerika'dan Avrupa'ya ve oradan da Osmanlı topraklarına giren ucuz gümüş, enflasyonu körüklemiştir. Bu süreçte Osmanlı Devleti parasını tağşiş etmek zorunda kalmış ve sikke içerisindeki gümüş miktarını sürekli olarak düşürmüştür. Gümüş istilasının neden olduğu fiyat artışları para talebini artırmıştır. Artan para talebi karşısında devlette para arzını artırabilmek için sikkenin tağşişine başvurmuştur.

görevlileri, özellikle de Yeniçeriler ya tağşişe son verilmesini ya da maaşlarına zam yapılmasını talep etmişlerdir. Bu istekleri yerine getirilmeyince de ayaklanmışlar ve padişahtan kelle istemişlerdir.

1584-1586 tağşişini izleyen yıllarda o zamana kadar görülmemiş bir pahalılık ortaya çıkmış ve bu pahalılık Yeniçerilerin maaşlarını eritmiştir. Maaşlarının eridiğinin farkına varan Yeniçeriler ayaklanmış ve Topkapı Sarayı'nı kuşatmışlardır. Ayaklanmayı bastırmak isteyen zamanın padişahı III. Murad, çareyi tağşişten sorumlu tutulan Başdefterdar Mahmud Efendi ile Rumeli Beylerbeyi Doğancı Mehmed Paşa'yı Yeniçerilere teslim etmekte bulmuştur. Adı geçen kişileri hemen Topkapı Sarayı'nın önünde katleden Yeniçeriler daha sonra her ne zaman mali kriz çıksa kelle istemişlerdir. Böylece bu ayaklanma ilerideki dönemler için adeta emsal teşkil etmiş ve tağşiş her defasında can almıştır. Gelişmeler bununla da sınırlı kalmamış; halk yabancı paraları ülke parası gibi kullanmaya başlamıştır. Hatta Sahillioğlu'nun (1978) tespitlerine göre, birçok eyalet defterdarının bütçe hesaplarını yabancı paralarla tuttuklarına şahit olunmuştur.

3.3. Üçlü Metal Esasına Dayanan [Trimetalist] Dönemde Tağşiş

Osmanlı Devleti 1687-1691 yılları arasında, bir ara altın, gümüş ve bakır ile üçlü metal esasına dayanan parasal sistemi [trimetalizm] denemiştir. Üçlü metal sistemine geçilmesinde hâlihazırda hazinenin gelir-gider dengesinin bozuk olması, 1683 Viyana Bozgunu, zamanında ödenemeyen ulufeler, IV. Mehmed'in tahttan indirilmesiyle yerine getirilen II. Süleyman'ın yaklaşık bir yıllık maaş tutarında cülus bahşişi[13] dağıtması, altın gibi değerli madenlerin tedarikindeki güçlükler gibi olaylar etkili olmuştur (Sahillioğlu, 1978; Tekeli & İlkin, 1997).

Gerçi, Osmanlı Devleti'nde üçlü metal sistemine geçilmeden önce de [1360'lı yıllardan itibaren] bakır paralar tedavüldeydi. Ancak bu paralar üçlü para sistemine geçilinceye kadar yalnızca ufaklık para mahiyetinde kullanılmaktaydı. Mali bunalıma para basarak çözüm bulunması amaçlanıyor ve bunun için de süratle daha fazla para basımı gerekiyordu. Oysa altın ve gümüş sikke arzı yetersiz olduğu gibi, bu paraların arzını artırmak da kolay değildi. Bu yetersizliğin ve zorluğun bakır sikke basımı yoluyla telafi edilmesi amaçlanıyordu.

Üçlü para sisteminin uygulandığı üç-dört yıllık süre içinde itibari bir para niteliği taşıyan bakır paralara olağanüstü bir değer biçilmiş ve 2 bakır sikke [mangır ya da mankur] = 1 gümüş sikke üzerinden piyasaya sürülmüştür. Piyasalardan başlangıçta herhangi bir olumsuz tepki alınmayınca da bakır sikkenin gümüş sikke karşısındaki değeri daha da yükseltilerek 1 bakır sikke = 1 gümüş sikke üzerinden tedavüle sürülmüştür.

Tüm bu gelişmelere karşın Osmanlı Devleti, hızlı para basımını sağlayacak bir para basım tekniğine sahip değildi. İş bununla da bitmiyordu. Bakır paraların gümüş para fiyatına gittiği bir ortamda bakır para basımının sıkı bir şekilde denetlenmesi; bir başka ifadeyle, para basımının tek elde toplanması gerekiyordu. Denetim işine somut bir çözüm getirilmeden Avrupa'dan getirtilen makinelerle hızla para basılmaya başlandı. İki yıl içinde devletin bakır para basımından elde ettiği gelir, merkezi hazinenin toplam gelirlerinin yüzde 12'sine ulaştı (Pamuk, 1999: 171).

Para hacmindeki bu hızlı ve kontrolsüz artış, enflasyonu şiddetlendirmiştir. Bunun yanında bakır paraların nominal değerinin maden değerinin çok üzerinde olması, kalpazanlığı körüklemiş ve kaçak para basımını hızlandırmıştır. Hatta kaçak mangır basımı ülke sınırlarını da aşarak Avrupa'ya sıçramış ve gemiler dolusu sahte bakır para kaçak yollardan Osmanlı topraklarına sokulmuştur. Sonuçta halk arasında bakır paralar itibar görmez olmuş; herkes borçlarını bakır para ile ödeme, alacaklarını ise altın ve gümüş paralarla tahsil etmenin yollarını aramaya başlamıştır. Bu gelişmeler üzerine 1691'den itibaren bakır para darbına son verilmiş ve böylece üçlü metal denemesi de son bulmuştur.

[13] *Osmanlı Devleti'nde tahta çıkan padişahın Yeniçerilere ve bazı diğer askerî zümrelere dağıttığı bahşiş.*

3.4. Çift Metal Esasına [Bimetalizme] Geri Dönüş

Üçlü metal sisteminden bir an önce kurtulmak isteyen Osmanlı Devleti, çareyi çift metal esasına dayanan para sistemine geri dönüşte buldu. Devlet para hâkimiyetini yeniden tesis etmeye ve para birliğini sağlamaya yönelik tedbirler almışsa da parasal sorunlara kalıcı bir çözüm bulamamıştır. Bu süreçte mali sorunların derinleşmesi beraberinde tağşişi getirmiştir. Tağşişe sık sık başvurulması, para biriminin sık sık değiştirilmesine neden olmuş ve bu değişiklikler sikkeden pareye, pareden kuruşa kadar uzanmıştır.

Osmanlı maliyesindeki sorunlar 1700'lü yıllarda ve 1800'lerin başlarında derinleşerek devam etmiştir. Anılan yıllarda bütçe açıkları arttığı ölçüde tağşişe başvurulmaktan geri durulmamıştır. Nitekim bu amaçla 1704, 1718, 1732 ve 1789 yıllarında tağşiş yapılmış ve bu operasyonlar XIX. yüzyılın başlarında da devam etmiştir (Öner, 2001). Osmanlı Devleti, 1820'ler ile 1830'lu yıllarda zirveye ulaşan bütçe açıkları karşısında vergileri artırmayı ve iç borçlanmaya ağırlık vermeyi denediyse de başarılı olamamıştır. Bunun üzerine tekrar tağşişe başvurulmuştur.

Bu dönemde en fazla tağşiş, II. Mahmud zamanında yapılmıştır. Reform yanlısı bir padişah olan II. Mahmud, defalarca tağşişe başvurmuş; yapılan tağşişler sonucu, II. Mahmud'un tahta çıktığı 1808 yılından para reformunun yapıldığı 1844 yılına kadar kuruş içindeki gümüş miktarı yüzde 83 azalmıştır (Pamuk, 1999: 210). II. Mahmud tahtta kaldığı 32 yıl boyunca, farklı standartlarda gümüş içeriği düşük çok sayıda gümüş para tedavüle sürmüştür. Adı geçen padişahın hükümranlığı süresince altın sikke 35, gümüş sikke ise tam 7 kez tağşiş edilmiştir (Öner, 2001: 114). II. Mahmud Dönemi'nde yoğun olarak tağşişe başvurulmasında genelde Osmanlı Devleti'nin mali sorunları, özelde de isyanlar ve yapılan savaşların kaybedilmesi etkili olmuştur.

Osmanlı Devleti'nde Yükselme Dönemi'nden Tanzimat Dönemi'ne kadar geçen dört asra yakın sürede gümüş ve altın paraların ağırlığı ve ayarındaki değişmeler Tablo 1'de sıralanmıştır. Tablodan görüleceği üzere, Osmanlı Devleti'nde gerek gümüş gerekse altın paraların ağırlığı ve ayarı devletin gücüyle doğru orantılı bir seyir izlemiştir. Yükselme Dönemi'nde altın sikke 3,45 gram ve 23-24 ayar iken, Duraklama ve Gerileme Dönemi'nde altın sikkenin hem ayarı hem de gramajı düşürülmüştür. Gerileme Dönemi'nin son periyodunda [1792-1839] altın ve gümüş paraların ortalama ağırlıkları sırasıyla 2,32 ve 0,19 grama indirilmiştir. Aynı şekilde, paraların ayarı da bozulmuş; altın paraların ayarı 17'ye, gümüş paralarınki ise 460 ayara kadar düşmüştür.

Osmanlı Devleti'nin Yükselme Dönemi'nde gümüş paranın ortalama ağırlığı 0,70 gram iken, Duraklama Dönemi'nin başlarında 0,51 grama, sonlarına doğru ise 0,28 grama düşmüştür. Gümüş paraların ağırlığındaki düşüş Gerileme Dönemi'nde de devam etmiş ve bu paraların ortalama ağırlığı 0,12 grama kadar düşmüştür. Yükselme Dönemi'nin başladığı 1451'den Gerileme Dönemi'nin sonu olan 1792 tarihine kadar geçen 341 yıl boyunca gümüş paraların ortalama ağırlığı yaklaşık yüzde 85 oranında azalmıştır.

Tablo 1: Osmanlı Devleti'nin Farklı Dönemlerinde Basılan Altın ve Gümüş Paraların Ortalama Ağırlığı ve Ayarları

Dönem	Basıldığı Dönem		Ortalama Ağırlığı [Gram]		Ayarı	
	Altın	Gümüş	Altın	Gümüş	Altın	Gümüş
Yükselme Dönemi [1451-1579]	1451-1595	1451-1577	3,45	0,70	23-24	850
		1575-1603	3,28	0,51	23-24	850
Duraklama Dönemi [1579-1699]	1595-1703	1603-1623		0,47		800
		1623-1648		0,30		750
		1648-1695		0,28		500
Gerileme Dönemi [1699-1792]	1703-1800	1695-1789	3,02	0,21	18-24	500
		1789-1792		0,12		460
Yenilenme Dönemi [1792-1839]	1800-1839	1792-1839	2,32	0,19	17-22	460
Tanzimat Dönemi [1839-1876]	1839-1876	-	7,20	-	22	-

Kaynak*:* Tarlan (1989) ve Tarlan (1990)'dan faydalanılarak tarafımızca düzenlenmiştir.

Duraklama ve Gerileme Dönemleri'nde paranın değerli maden gramajının ve ayarının düşürülmesinin başlıca nedenleri, devletin gücünün zayıflamasına paralel olarak devletin diğer gelir kaynaklarının azalması ve azalmayla ortaya çıkan açığın değeri düşük para ihracı ile kapatılmaya çalışılmasıdır. Bu politikanın izlerini Gerileme Dönemi'nde daha belirgin olarak görmek mümkündür.

Para üzerinde oynanması Osmanlı Devleti'nde hep istikrarsızlıkların kaynağı olmuştur. İster resmi isterse gayri resmi kararla olsun, paranın tağşişi piyasada sıkıntıları artırmıştır. Diğer taraftan, tağşiş Osmanlı Devleti'nin son dönemlerine doğru yüksek maliyetli bir uygulama hâline gelmiştir.

Bu dönemde tağşiş yoluyla bütçe açıkları için ek gelir elde etme olanağı kalmadığı gibi, para değerindeki oynamalar hem 1820'lerden itibaren önemli gelişme kaydeden Osmanlı dış ticaretini baltalamış hem de vergi gelirlerinin azalmasına neden olmuştur.[14] Bu da başta enflasyon olmak üzere, parasal istikrarsızlık ve ulusal paraya güvensizlik, dış ticarette güven kaybı gibi bir dizi ekonomik soruna sebebiyet vermiştir. Neticede1840'lara gelindiğinde Osmanlı ekonomisi artık tağşişleri kaldıramaz bir hâle gelmiştir.

Mali krizlerin üstesinden gelemeyen, savaşların finansmanına tağşiş yoluyla kaynak sağlayamayan ve alternatif finansman kaynakları bulmakta zorlanan Osmanlı Devleti, bu kez de çareyi kaime[15] ihracında bulmuştur. Osmanlı Devleti, ilk kaime ihracına 1840 yılında gitmiştir. Kaime ihracına gidilmesinde genelde ülkenin içinde bulunduğu ekonomik ve siyasi kriz ile Tanzimat reformlarının gerçekleştirilmesi ve Kırım Savaşı'na kaynak sağlanmasında karşılaşılan güçlükler etkili olmuştur. Bu arada Tanzimat'ın ilanında kısmen etkili olan Mehmed Ali Paşa ile yapılan savaşın da kaime ihracına gidilmesinde çok önemli bir rol oynadığını belirtmekte fayda vardır. Bu savaş, Osmanlı Devleti'ne çok pahalıya mal olmuştur ve devletin büyük harcamalar yapmasını gerektirmiştir. Önceki dönemlerde, özellikle de II. Mahmud Dönemi'nde, tağşişe aşırı ölçüde başvurulması nedeniyle aynı işleme tekrar başvurma olanağı kalmamıştır. Bunun üzerine dış finansman sağlanmaya çalışılmış; başarılı olunamayınca da Kaime ihracına gidilmiştir. Kaime ihracını zorunlu kılan bir başka faktör de Tanzimat ile birlikte iltizam usulünün kaldırılması ve bunun ortaya çıkardığı gelir açığıdır (Akyıldız, 1996: 28). Yeni gelir kaynakları bulunmadan iltizam usulünün kaldırılması, var olan bütçe açıklarını daha da büyütmüştür. Oysa Tanzimat reformlarının finansmanı için hazinenin taze paraya ihtiyacı vardı. Böyle bir ortamda hazineye finansman sağlayacak alternatiflerden biri de sikke yerine geçerli olacak kaime ihracına başvurmaktı. Nitekim Osmanlı Devleti böyle bir ortamda kaime ihracına gitmiştir.

Başlangıçta kaimelerin mevcut altın ve gümüş miktarı ile orantılı olarak ihraç edileceği öngörülmüştür. Ancak bu paralar uygulamada karşılıksız olarak basılmıştır. Devlet, yüksek oranlı faiz taahhüdünde bulunmuş[16]; ancak karşılıksız olarak ihraç edilmesi ve el yazımı olmaları kaimelerin taklit edilmelerini kolaylaştırmıştır. Bu olumsuz durum kaimelerin halk nazarında itibarını sarsmıştır. Sonuçta kaimelere karşı güvensizlik ortaya çıkmış ve halk kaimelerin yerine madeni parayı tercih etmiştir. Bu durum kaimelere olan talebin düşmesine ve dolayısıyla kaimeler ile madeni paralar arasında belirgin bir fiyat farklılığının ortaya çıkmasına neden olmuştur.

---

[14] Paranın tağşişi kısa ve uzun dönemde dış ticareti farklı şekillerde etkiler. Tağşiş ulusal paranın dış değerinin düşmesine yol açar. Bu durum, kısa dönemde dış ticaret üzerinde devalüasyona benzer bir etki yaratır. Ulusal paranın değer kaybetmesi, ihracata konu olan malları yabancılar açısından daha ucuz hâle getirerek ihracatı teşvik ederken, ithal malları yurt içindeki yerleşikler açısından daha pahalı hâle getirerek ithalatı azaltır. Sonuç olarak dış ticaret dengesi, geçici de olsa, iyileşme gösterebilir. Bunun yanı sıra, devlet tağşiş yoluyla gelir elde eder. Bu durum, günümüzde "enflasyon vergisi" olarak adlandırılan mekanizmaya benzer bir sonuç doğurur. Ancak tağşiş genellikle ekonomiye ve özellikle paraya duyulan güvenin azalmasına, ayrıca fiyatların yükselmesine neden olur. Orta ve uzun vadede, tağşişin yol açtığı enflasyon ve fiyatların tağşiş sonrasında yeniden uyarlanması, tağşişin dış ticaret üzerindeki olumlu etkisini giderek azaltır ve zamanla tamamen ortadan kaldırabilir. Böylece ihracatta sağlanan fiyat avantajı kaybolurken, ithalat daha maliyetli hâle gelir. Ayrıca tağşiş, altın ve gümüş gibi değerli madenlerin ülkeden kaçışına yol açarak metal para sisteminde parasal daralma etkisi yaratabilir.

[15] Kaime, piyasadaki değerli metalden basılmış sikkeleri temsilen basılan, altın paraya konvertibl kâğıt para demektir. İlk kaimenin orijinal adı "Kaime-i Nakdiye-i Mutebere" şeklindedir. Daha yalın bir ifadeyle "para yerine geçen kâğıt" demektir. Kaimeler bir para olmaktan daha ziyade tahvil ya da hazine bonosunu çağrıştırmaktadır. Literatürde kaimelerin "evrak-ı nakdiye", "nakid kâğıdı", "varaka-i nakdiye" ya da "esham kavaimi" olarak da adlandırıldığı görülmektedir. Detaylı bilgi için bkz. Akyıldız (1996).

[16] Kaimelerin yıllık faiz oranı yüzde 12,5 olarak tespit edilmiştir (Akyıldız, 1996: 31). Kaimelerin faizli olmasında halkın kaimelere itibar etmeyeceği endişesi; faiz oranlarının yüksek tutulmasında da bir an önce elden çıkarma arzusu etkili olmuştur.

3.5. 1844-1845 Para Reformu Çalışmaları ve Sonrasındaki Gelişmeler

Kaimeler hem teori hem de altyapı açısından yeterli hazırlık yapılmadan ani bir biçimde piyasaya sürülmüştür (Akyıldız, 1996: 87). Bu durum kaimelerin ihracından kısa bir süre sonra hızla değer kaybetmesine zemin hazırlamış ve Osmanlı Devleti'ni yeni bir parasal çıkış yolu bulmaya zorlamıştır. 1844-1845 yıllarında gerçekleştirilen para reformuyla Osmanlı parasına çeki düzen verilmeye çalışılmış; bu amaçla 1844'te "*Usulü Cedide Üzerine Tashih-i Ayar*" kararnamesi yayımlanmıştır. Bu kararnameyle Osmanlı parasında standart sağlanması ve çift metalli parasal sistemin oturtulması amaçlanmıştır. Ayrıca, sabit ayar üzerinden Mecidiye isminde altın ve gümüş paraların basılması kararlaştırılmış; yeni paralar basılınca da eskileri tedavülden kaldırılmıştır. Para birimi olarak kuruşun esas alındığı yeni parasal sistemde 100 kuruş karşılığı 1 Osmanlı Altın Lirası olarak belirlenmiştir (Tekeli & İlkin, 1997: 46).

1844-1845 para reformuyla para basma hakkının devletin tekeline alınmaya çalışılması ve yüzyıllardır süregelen tağşişe son verilmesi çok önemli bir gelişmedir. Bu amaçla para basımının İstanbul'daki bir darphane tarafından gerçekleştirilmesi kararlaştırılmıştır. Böylece Osmanlı Devleti'nin kuruluşundan bu tarihe kadar altın ve gümüş paralar ülkenin altın ve gümüş çıkarılan bölgelerinde basılırken, bu tarihten sonra altın ve gümüş paraların basımına yalnızca İstanbul Darphanesi yetkili kılınmıştır. Osmanlı Devleti'nin madeni paraları reforma tabi tutmasının asıl nedeni, uzun dönemde kâğıt paraları [kaimeleri] tedavülden kaldırmak istemesiydi (Tekeli & İlkin, 1997).

1844-1845 para reformuyla altın ile gümüş arasındaki paritenin 1/15,09 gibi yüksek bir oranda tutulması[17] kalpazanlığı körüklemiş ve Osmanlı para sisteminin çökmesine zemin hazırlamıştır. 1844-1845 reformuyla kaimelerin tedavülden kaldırılması şöyle dursun; 1854 Kırım Savaşı'nın patlak vermesiyle Osmanlı Devleti mali zorluklar karşısında savaşın finansmanı için ilk çıkarılan kaimelerin devamı niteliğinde "*Ordu Kaimesi*" adı altında yeni kaime bastırma kararı almıştır. Ancak yeni kaime ihracı para arzını süratle artırdığı için kaimeler piyasada nominal değerlerinin yüzde 30 eksiğine tedavül etmeye başlamıştır.

Osmanlı Devleti'nde ikinci kaime uygulamasına 1877-1878 Osmanlı-Rus Savaşı'nın finansmanı amacıyla 1875 moratoryumunun hemen ardından gidilmiştir. Osmanlı Bankası'nın denetimi altında bastırılan kaime, herhangi bir faiz içermemiş, ancak olası kalpazanlık olaylarına karşı seri numaralı olarak bastırılmıştır. Bu kaimeler savaşın bitiminden sonraki üç yıl içinde tedavülden kaldırılmak zorunda kalmıştır.

1914'e gelindiğinde, Osmanlı Devleti'nde daha önce bastırılan altın ve gümüş paraların yanı sıra Osmanlı Devleti adına para basma imtiyazını 1863'ten beri elinde tutan Osmanlı Bankası'nın ihraç ettiği banknotlar tedavüldeydi. I. Dünya Savaşı'nın arifesinde Osmanlı Devleti, Osmanlı Bankası'ndan savaşın finansmanına emisyonla katkıda bulunmasını istemiş, ancak banka devletin bu isteğini reddetmiştir. Bunun üzerine Osmanlı Devleti Düyun-u Umumiye İdaresi'nin garantörlüğü altında savaş masraflarını karşılayabilmek için üçüncü kez kaime bastırmaya karar vermiştir. Üçüncü kaime uygulamasında kaimeler, ilk iki kaime uygulamasından farklı olarak karşılıksız değil; Almanya'dan temin edilen 5 milyon liralık altın karşılığı gösterilerek bastırılmıştır. Bu yüzden ilk iki kaime uygulamasının temsili para; üçüncüsünün ise kâğıt para özelliği taşıdığını söylemek mümkündür. Bu kaimeler geçerliliğini Cumhuriyet'in kuruluş yıllarında da sürdürmüştür.

Osmanlı Devleti'nde yaşanan parasal istikrarsızlık sorunu Cumhuriyet'in ilanı ile birlikte yerini büyük ölçüde istikrara bırakmıştır. Özellikle Cumhuriyet'in kuruluş yıllarında (1923-1932) kayda değer bir parasal istikrarsızlık sorunu yaşanmamıştır. Bu dönemde "*sağlam para-istikrarlı para*" prensibi para politikasına yön veren temel anlayış hâline gelmiş; denk bütçe ise parasal istikrarın yegâne unsuru olarak görülmüştür. Osmanlı Devleti'nin yaşadığı kötü tecrübelerden ders alınmış ve bu çerçevede parasal istikrarı sağlamanın ön koşulunun bütçe denkliğinin sağlanmasından geçtiği fikri her fırsatta vurgulanmıştır.

[17] *1 altın lira = 6,61519 gram net altın, 1 gümüş mecidiye = 19,96566 gram gümüş ve 5 gümüş mecidiye = 1 altın lira olarak belirlendiğinden, altın lira ile gümüş mecidiye arasındaki parite, 6,61519/(5x19,96566) = 1/15,09076837 olarak belirlenmiştir. Detaylar için bkz. Parasız (1998).*

Cumhuriyet'in kuruluş yıllarında yeni para basımına başvurulmamış; Osmanlı Devleti'nden kalma paralarla idare edilmeye çalışılmıştır. Tabii, burada hemen belirtelim ki Cumhuriyet'in ilk yıllarında ne para basımını gerçekleştirecek ne de parayı yönetecek bir otoritenin olmaması bunda etkili olmuştur. Diğer taraftan, Osmanlı Bankası'nın para basma imtiyazının hukuken devam etmesi parasal istikrarsızlığın ortaya çıkmamasında etkili olmuştur. Geçmişte yapılan anlaşma gereği, 1925'te sona ermesi gereken Osmanlı Bankası'nın para basma imtiyazı, 1935 yılına kadar uzatılmış; ancak bu banka ile yapılan yeni anlaşmada yeni cumhuriyetin banknot çıkaracak bir merkez bankası kurabilmesi için açık kapı bırakılmıştır.[18] Doğal olarak da Osmanlı paraları 1930'ların başına kadar tedavülde kalmış ve para arzı kayda değer bir değişiklik göstermemiştir. Hatta 1925-1929 yılları arasında milli gelir ve nüfus hızla artarken, enflasyonun gerilemesi sonucu para arzı para talebini karşılamada yetersiz bile kalmış ve piyasada para darlığı baş göstermiştir.

Cumhuriyet'in kuruluş yılları sonrasında parasal istikrarsızlık kendini yavaş yavaş hissettirmeye başlamıştır. 1940'ta çıkarılan 3850 sayılı Kanun ile T.C. Merkez Bankası mevzuatında değişiklik yapılmış; Hazine'ye kısa vadeli avansın önü açılmıştır. İzleyen dönemlerde T.C. Merkez Bankası mevzuatı sık sık değiştirilmiş ve yapılan değişiklikler sonrasında açık finansmana yasal kılıf hazırlanmıştır. Sonuçta da parasal istikrarsızlık çok uzun bir süre boyunca ülkemizin gündemine oturmuştur.

4. Tağşişin Neden Olduğu Parasal İstikrarsızlıktan Alınması Gereken Dersler

Tağşiş, günümüzde siyasi otoritelerin [genel olarak hükümetin] para basma tekelini [imtiyazını] elinde tutması karşılığında elde ettiği hükümranlık hakkını [senyorajı] simgelemektedir. Bu hak, günümüzde merkez bankaları yoluyla hükümetlere —daha genel bir ifadeyle para basma konusundaki hükümranlık hakkını elinde bulunduranlara— geçmiştir. Hükümranlık hakkını elinde bulunduranlar bu hakkı zaman zaman istismar etmekte ve para basarak gelir elde etme yolunu tercih etmektedirler.

Tağşiş ile devletin ekonomik gücü arasında paralellik söz konusudur. Tağşişe sık sık başvurulması parasal istikrarsızlığı kamçılamış ve paraya duyulan güveni sarsmıştır. Oysa günümüzde yaygın kullanım alanı bulunan kâğıt para sisteminde paranın kâğıt ya da metal değeri ile nominal değeri arasında bir ilişki olmadığından, bu sistemde paranın değerini belirleyen asli unsur o paraya duyulan güven olmaktadır.

Parasal istikrarın sağlanamadığı bir ekonomide, genel ekonomik istikrardan bahsetmek mümkün olmamaktadır. Para basımında göz önünde bulundurulması gereken temel unsur, para talebidir. Karşılıksız para basımı, diğer olumsuz etkilerinin yanında, ekonomiye eninde sonunda fiyatlar genel düzeyinin yükselmesi şeklinde yansımakta ve paranın alım gücünün düşmesine neden olmaktadır. Ulusal ekonomilerin birbirleriyle entegre olduğu, iletişimin ve nesiller arası bilgi aktarımının oldukça yaygınlaştığı günümüzde para basmaktan sürekli gelir elde etmek imkânsız hâle gelmiştir.

Tağşiş, ekonomide para ikamesini yaygınlaştırmaktadır. Para ikamesinin yaygınlaşması ise parasal otoritenin —yani merkez bankasının— etkin bir para politikası yürütmesine mâni olmaktadır. Tedavüle sürülen ulusal para, otomatik olarak kısa zamanda iktisadi ajanların döviz talebi olarak parasal otoriteye geri dönmektedir. Sonuçta da para ikamesi parasal tabanı daralttığı için senyorajın matrahını daraltmaktadır. Dolayısıyla ortaya kısır bir döngü çıkmaktadır. Para basmaktan gelir elde etmek bir taraftan para ikamesine neden olmak suretiyle parasal tabanı ve bu yolla edilecek geliri azaltmakta; aynı düzeydeki gelir ancak daha yüksek enflasyon ile mümkün olabilmektedir. Uzun dönemde senyoraj Laffer eğrisinin[19] geçerliliği nedeniyle enflasyon artarken senyoraj belli bir noktaya kadar artmakta, daha sonra azalış eğilimine geçmektedir. Diğer taraftan da sürekli artan enflasyon vergi gelirlerinin reel değerini aşındırmakta ve hâlihazırdaki bütçe açığının büyümesine neden olmaktadır. Bütçe açığı büyüdükçe de otoriteler senyoraja daha fazla bel bağlamakla karşı karşıya kalmaktadırlar. Dolayısıyla aynı miktardaki senyorajı elde etmek ancak ve ancak daha yüksek enflasyon pahasına mümkün olabilmektedir. Bu sürecin kronik bir hâl alması ve uzun vadeye yayılması hiperenflasyon —aylık

[18] Nitekim 11 Haziran 1930 tarihli ve 1715 sayılı Kanun ile T.C. Merkez Bankası kurulmuş ve 1931 yılında resmen faaliyetlerine başlamıştır.

[19] Para basmaktan elde edilen gelir ile enflasyon arasındaki "ters U" ilişkisini ifade eden eğridir.

enflasyon oranının %50'yi aşması— olgusunu ortaya çıkarmaktadır.[20] Bu durum özellikle kâğıt para sisteminde kendini çok daha fazla hissettirmektedir. Çünkü doğası itibarıyla hiperenflasyon metal para sistemine değil, kâğıt para sistemine özgü bir olaydır.

Tağşiş ya da bunun günümüze yansıması olan senyoraj bankacılık sistemini de olumsuz yönde etkilemektedir. Şöyle ki, enflasyonist süreç aşırı rezerv tutmanın fırsat maliyetini artırmaktadır. Böyle bir durumda hükümetin ya da onun adına hareket eden parasal otoritenin zorunlu rezerv oranını ve/veya disponibilite oranını yükseltmesi durumunda bankalar ister istemez rezervlerinin daha büyük bir kısmını faiz getirmeyen varlığa tahsis etmeye zorlanmış olmaktadırlar. Şu hâlde bankalar zorunlu olarak ilave nominal para talebinde bulunmakla karşı karşıya kalmaktadırlar. Bankaların para talebindeki artış ise enflasyon vergisinin matrahını genişleterek enflasyon vergisini artırmaktadır. Şu hâliyle zorunlu rezerv ve/veya disponibilite uygulaması, bankacılık kesimi üzerine konan bir vergi niteliğine bürünmektedir. Enflasyon vergisinin bankacılık sistemi üzerine konan bir vergi olduğunu ısrarla vurgulayan Barro & Grilli (1994), bu verginin bankacılık sisteminin uluslararası rekabet gücünü olumsuz yönde etkileyen önemli bir faktör olduğuna dikkat çekmektedir.

5. Sonuç

Osmanlı Devleti, ekonomik, mali ve siyasi gelişmelere paralel olarak tağşişe sık sık başvurmuştur. Osmanlı Devleti'nde tağşişlerin özellikle Fatih Sultan Mehmed Dönemi ile II. Mahmud Dönemi'nde yoğunlaştığı görülmektedir. Fatih Sultan Mehmed Dönemi'nde yapılan tağşişlerin arkasında yatan temel neden, tağşiş yoluyla hazine gelirlerini artırma ve böylece merkezi hükümet hazinesini daha da güçlendirme isteğidir. İkinci neden Balkanlardan Anadolu'ya ve hatta diğer bölgelere yayılan seferlerin finansmanı için kaynak bulma arzusudur. Sonuncusu da İstanbul gibi dünyanın önemli bir ticaret merkezinin Osmanlı topraklarına katılması sonrasında ortaya çıkan piyasadaki değerli maden —gümüş— kıtlığı ve bunun ortaya çıkardığı deflasyonist riskleri ortadan kaldırmak için tağşiş yoluyla para arzını artırma isteğidir.

Oysa II. Mahmud Dönemi tağşişleri üzerinde Osmanlı Devleti'nin ekonomik, siyasi ve askerî alanda güç kaybetmesiyle beraber derinleşen mali sorunlar etkili olmuştur. Dolayısıyla Osmanlı Devleti'nin güç kaybettiği dönemlerde tağşişin Osmanlı para sistemi üzerindeki tahribatı daha büyük olmuştur.

Tağşiş, Osmanlı Devleti'nin istikrarlı bir para sistemine sahip olmasına engel olmuş; paraların sık sık tedavülden kaldırılmasıyla sonuçlanmıştır. Özellikle Osmanlı Devleti'nin hem Duraklama hem de Gerileme dönemlerinde parasal istikrarsızlık kendisini çok daha fazla hissettirmiş ve parasal sorunlar toplumsal hayatın ayrılmaz bir parçası hâline gelmiştir.

Parasal istikrarsızlık Osmanlı Devleti ile sınırlı kalmamış; Cumhuriyet Dönemi'nde de devam etmiştir. Özetle, Cumhuriyet'in kuruluş yılları (1923-1932) hariç, parasal istikrarsızlık ekonomik gündemimizin hep ön sıralarında yer almıştır. Ancak 1980, 1994, 2000 ve 2001 yıllarında yaşanan ekonomik krizlerden ders alan hükümetler, her kriz sonrasında T.C. Merkez Bankası'nın bağımsızlığı yönünde ilave bir adım daha atmak zorunda kalmıştır. Nitekim, 2001'den itibaren kısa vadeli avans T.C. Merkez Bankası'nın gündeminden çıkarılmıştır. T.C. Merkez Bankası, asli işlevi olan parasal istikrarın sağlanmasına ve bunun sürdürülebilir kılınmasına odaklanmaya başlamıştır. 2000'li yılların başlarında enflasyonda yaşanan düşüş eğilimi, bu odaklanmanın bir sonucu olarak algılanmalıdır.

[20] İktisat tarihi hiperenflasyon olgusunun çok sayıda örneğine tanıklık etmiştir. Almanya [1922–1923], Macaristan [1945-1946], Yugoslavya [1992-1994] ve Zimbabwe [2007-2009] bu olgunun en çok dikkat çeken tarihsel örnekleri arasında sayılabilir.

Kaynakça

Akdağ, M. (1999), ***Türkiye'nin İktisadi ve İçtimai Tarihi***, II Cilt, Barış Kitap Basım Dağıtım: Ankara.

Akyıldız, A. (1996), ***Osmanlı Finans Sisteminde Dönüm Noktası: Kâğıt Para ve Sosyo-Ekonomik Etkileri***, Eren Yayıncılık: İstanbul.

Barro, R.J. & Grilli, V. (1994), ***European Macroeconomics***, Macmillan: London

Bordo, M.D. (1986), '***Money, Deflation and Seigniorage in the Fifteenth Century: A Review Essay'***, Journal of Monetary Economics, Vol:18, pp.337-346.

Ergenç, Ö. (1978), '***XVI. Yüzyılın Sonlarında Osmanlı Parası Üzerinde Yapılan İşlemlere İlişkin Bazı Bilgiler***', ODTÜ Gelişme Dergisi, 1978 Yılı İktisat Tarihi Özel Sayısı, ss. 86-97.

İnalcık, H. (1999), ***Osmanlı İmparatorluğu:Toplum ve Ekonomi Üzerinde Arşiv Çalışmaları***, Eren Yayıncılık: Beyoğlu/İstanbul.

Öner, E. (2001), ***Mali Olaylar ve Düzenlemeler Işığında Osmanlı İmparatorluğu ve Cumhuriyet Döneminde Mali İdare***, Maliye Bakanlığı, Araştırma Planlama ve Koordinasyon Kurulu Başkanlığı Yayını, Yayın No: 2001/359.

Pamuk, Ş. (1988), ***100 Soruda Osmanlı-Türkiye İktisat Tarihi, 1500-1914***, Birinci Baskı, Gerçek Yayınevi: İstanbul.

Pamuk, Ş. (1999), ***Osmanlı İmparatorluğu'nda Paranın Tarihi***, Tarih Vakfı Yurt Yayınları: İstanbul.

Parasız, İ. (1998), ***Türkiye Ekonomisi: 1923'ten Günümüze Türkiye'de İktisat ve İstikrar Politikaları Uygulamaları***, 1. Baskı, Ezgi Kitabevi: Bursa.

Tabakoğlu, A. (1994), ***Türk İktisat Tarihi***, 2. Baskı, Dergâh Yayınları: Çemberlitaş / İstanbul.

Tekeli, İ. & İlkin, S. (1997), ***Para ve Kredi Sisteminin Oluşumunda Bir Aşama: Türkiye Cumhuriyet Merkez Bankası***, 2. Basım, T.C. Merkez Bankası: Ankara.

Rolnick, A. J., Verde, F.R. & Weber, W.E. (1997), '***The Debasement Puzzle: An Essay on Medieval Monetary History***', Federal Reserve of Minneapolis Quarterly Review, Vol: 21, No:4, Fall 1997, pp.8-20.

Sahillioğlu, H. (1978), '***Osmanlı Para Tarihinde Dünya Para ve Maden Hareketlerinin Yeri***', ODTÜ Gelişme Dergisi, 1978 Yılı İktisat Tarihi Özel Sayısı, ss.1-38.

Sahillioğlu, H. (1989), '***Akçe***', İslam Ansiklopedisi, 2. Cilt, Türkiye Diyanet Vakfı Yayını: İstanbul, ss. 224-227.

Sahillioğlu, H. (1996), '***Osmanlılar'da Para***', Para ve Finans Ansiklopedisi, Creative Yayıcılık: İstanbul, ss.1192-1213.

Selgin, G. & White, L. H. (1999), '***A Fiscal Theory of Government's Role in Money***', Economic Inquiry, Vol: 37, Issue: 1, Jan 99, pp.154-166.

Sussman, N. (1993), '***Debasement, Royal Revenues, and Inflation in France During the Hundred Years' War, 1415-1422***', The Journal of Economic History, Vol: 53, No: 1, pp. 44-70.

Tarlan, S. (1989), '***Osmanlılarda Gümüş Para Sistemi***', Maliye Yazıları, Mart/Haziran 1989, ss. 26-38.

Tarlan, S. (1990), '***İktisat Tarihinden Bir Yaprak: Osmanlılarda Altın Para***', Maliye Yazıları, Sayı: 24, Mayıs-Haziran 1990, ss. 33-39.

Uluğbay, H. (1993), '***Hükümranlık Hakkı***', Hazine ve Dış Ticaret Dergisi, Sayı: 4, ss. 69-78.

Verde, F. R. (1998), '***Lessons from the History of Money***', Federal Reserve Bank of Chicago, Economic Perspectives, Issue: QI, pp. 2-16.

OSMANLI SON VE CUMHURİYET İLK DÖNEMLERİNDE PARA

Burcu Fikriye AKKALELİ[1] Yusuf KEŞ[2]

GİRİŞ

Para, insanlık tarihinin ekonomik örgütlenmesini biçimlendiren en temel araçlardan biri olmasının yanı sıra toplumların siyasal yapısını, kültürel değerlerini ve teknolojik gelişimini yansıtan tarihsel bir kurumdur. Günümüzde mal ve hizmetlerin değerini ölçme, değişimi kolaylaştırma ve serveti saklama işlevleriyle tanımlanan para, uzun bir gelişim sürecinin sonucunda ortaya çıkmıştır. Paranın bulunmadığı dönemlerde insanlar ihtiyaçlarını doğrudan mal değişimine dayanan takas yoluyla karşılamış; ancak bu yöntemde değiş tokuş edilecek malların karşılıklı olarak istenmesi, değerlerin ortak bir ölçüye göre belirlenmesi ve bazı ürünlerin bölünememesi gibi sorunlarla karşılaşılmıştır. Yerleşik yaşamın yaygınlaşması, üretim fazlasının oluşması ve ticari ilişkilerin genişlemesi, herkes tarafından kabul edilebilecek, taşınabilir, dayanıklı ve bölünebilir bir değişim aracına duyulan gereksinimi artırmıştır (Akyıldız, 2003: 1, 3; Pamuk, 1999: 12; Kurumlu, 2014: 3).

Takasın sınırlılıklarını aşmak amacıyla farklı dönem ve coğrafyalarda tahıl, hayvan, tuz, deniz kabuğu ve çeşitli madenler ödeme aracı olarak kullanılmıştır. Özellikle altın, gümüş ve bakır gibi madenler dayanıklı olmaları, kolay taşınabilmeleri ve belirli ağırlıklara ayrılabilmeleri nedeniyle diğer mallardan daha elverişli hâle gelmiştir. Metallerin alışverişte kullanımına ilişkin ilk kayıtların M.Ö. üçüncü binyılda Mezopotamya ve Mısır'da görülmesi, paranın tek bir anda ortaya çıkan bir buluş olmadığını; ekonomik ihtiyaçlara bağlı olarak aşamalı biçimde geliştiğini göstermektedir. Bununla birlikte sikke biçimindeki paranın tarihsel gelişiminde Batı Anadolu özel bir yere sahiptir. M.Ö. 7. yüzyılda Lidyalılar tarafından altın ve gümüş alaşımı olan elektrondan basılan sikkeler, devletçe belirlenen ağırlık ve işaretler sayesinde değer bakımından güvence kazanmış, böylece alışveriş sırasında madenin her defasında tartılması ve saflığının yeniden denetlenmesi gereğini azaltmıştır (Eagleton ve Williams, 2011: 1, 13; Kurumlu, 2014: 4; Koç, 2009: 1; Pamuk, 1999: 2).

[1] Burcu Fikriye AKKALELİ, Süleyman Demirel Üniversitesi, Güzel Sanatlar Enstitüsü, Geleneksel Türk Sanatları ASD Çünür ISPARTA, burcu.akkaleli@dogakoleji.k12.tr
[2] Prof. Yusuf KEŞ, Süleyman Demirel Üniversitesi, Güzel Sanatlar Fakültesi, Grafik Tasarım Bölümü, Doğu yerleşkesi, Çünür ISPARTA, yusufkes@sdu.edu.tr

Sikkenin devlet otoritesi altında basılması, paranın yalnızca ekonomik bir araç değil, aynı zamanda egemenliğin görünür bir simgesi hâline gelmesini sağlamıştır. Lidya'dan Yunan kentlerine yayılan sikke geleneğinde kentlerin, tanrıların ve mitolojik figürlerin betimlenmesi; Büyük İskender döneminde hükümdar portrelerinin yaygınlaşması, paranın siyasal meşruiyet ve temsil amacıyla da kullanıldığını ortaya koymaktadır (Eagleton ve Williams, 2011: 17, 24, 37). Roma İmparatorluğu'nda altın, gümüş, bronz ve bakır sikkelerin farklı ekonomik işlevler üstlenmesi, gelişmiş bir para düzeninin oluşmasına katkıda bulunmuştur. Roma sikkeleri üzerindeki hükümdar tasvirleri, dinsel semboller ve tarihsel olaylar ise bu paraları geçmiş toplumların yönetim anlayışı ve günlük yaşamı hakkında bilgi veren önemli belgelere dönüştürmüştür. Bizans döneminde de sürdürülen bu gelenek içinde altın para, özellikle 11. yüzyıla kadar Akdeniz ticaretinde geniş kabul görmüş; para vergi toplama, asker ve devlet görevlilerine ödeme yapma ve ticareti düzenleme işlevleriyle devlet yapısının temel unsurlarından biri olmuştur (Pamuk, 1999: 3, 6; Eagleton ve Williams, 2011: 43, 46, 67).

Paranın biçimi ve üzerindeki göstergeler, farklı uygarlıkların inanç ve sanat anlayışlarına göre değişmiştir. İslam dünyasında başlangıçta Bizans ve Sasani paraları kullanılmakla birlikte, Abdülmelik b. Mervan döneminde dinar ve dirhemlere dayalı bağımsız bir para düzeni geliştirilmiştir. Figür ağırlıklı örneklerin yerine yazı ve dinî ifadelerin öne çıkması, İslam sikkelerine özgün bir kimlik kazandırmıştır. Sikke bastırmanın hutbe okutmakla birlikte hükümdarlığın başlıca göstergelerinden sayılması, para ile siyasal egemenlik arasındaki güçlü ilişkiyi açıkça göstermektedir (Eagleton ve Williams, 2011: 117-132; Pamuk, 1999: 6-8). Hindistan ve Çin'de gelişen para gelenekleri de bölgesel kültürlerin izlerini taşımış; özellikle Çin'de başlayan kâğıt para uygulaması, paranın maddi biçimindeki en önemli dönüşümlerden birini oluşturmuştur (Eagleton ve Williams, 2011: 160, 168, 192, 202; Pamuk, 1999: 9).

Madeni paradan kâğıt paraya geçiş, ticaret hacminin büyümesi, yüksek miktardaki ödemelerin kolaylaştırılması ve devletlerin para üzerindeki denetimini artırma çabalarıyla bağlantılıdır. Çin'de gelişen kâğıt para uygulaması Moğollar aracılığıyla farklı bölgelere ulaşmış; İlhanlı hükümdarı Geyhatu döneminde "çav" adıyla denenmiş, ancak toplumun güvenini kazanamadığı için kalıcı olamamıştır. Batı'da ise kâğıt para 17. yüzyıldan itibaren asker maaşlarının ve kamusal ödemelerin karşılanması gibi ihtiyaçlarla yaygınlaşmış, bankacılık sisteminin gelişmesiyle ekonomik yaşamın temel araçlarından biri hâline

gelmiştir (Akyıldız, 2003: 24, 28). Bu tarihsel süreç, paranın yalnızca alışverişi kolaylaştıran nötr bir araç olmadığını; devlet gücü, toplumsal güven, kültürel temsil ve teknolojik değişimle birlikte sürekli yeniden biçimlenen bir yapı olduğunu göstermektedir.

Geçmişten günümüze birçok biçimsel ve işlevsel süreçleri evrilerek yaşayan para, 19. Yy sonu 20. Yy başında ülkemizi topraklarında da benzer süreçleri yaşamıştır. Bu çalışma, Osmanlı son dönemi ile Cumhuriyetin ilk yıllarında kültürel, siyasal ve ekonomik bir değer olarak paranın serüvenini yansıtmayı amaçlamaktadır.

1.2. Osmanlı Döneminde Ekonomik, Kültürel ve Siyasi Değer Olarak Sikkenin ve Kaimenin Kullanımı

Osmanlı Devleti sahip olduğu topraklarının yönetimini elinde tutabilmek için mali kaynaklara ihtiyaç duymaktaydı. Özellikle savaş dönemleri sırasında sürekli iktisadi ve siyasi krizlerle mücadele ediyordu. Bu yüzden Osmanlı devlet idaresi bu sıkıntılara karşı tedbir almak için on dokuzuncu yüzyılda parayla ilgili önemli düzenlemelere başladı. Para ihtiyacını dengelemede sürekli krizler yaşayan devlet en güçlü dönemlerinde bile, ticari anlamda para politikasında sürekli devam eden bir düzeni sağlamakta zorluklar yaşamaktaydı. Osmanlı Devleti'nde on dokuzuncu yüzyıla gelinceye kadar pek çok Avrupa ülkelerinde olduğu gibi altın, gümüş ve bakırdan mamul paralar kullanılıyordu. Sistem esasta altın ve gümüşe dayandığından dolayı her iki madenin mümkün olduğunca değiş tokuşta kullanılması ve eşya olarak kullanılmamasını öngörüyordu. Bundan dolayı devlet içine kıymetli maden girişi sağlanıyor, çıkışı ise yasaklanıyordu. Sarayda ve şahıslarda bulunan altın ve gümüşten yapılan eşyalar darphanelere getirilerek para basımında kullanılıyordu (Yanardağ, 2015:918).

Osmanlı İmparatorluğu'nda uygulanan para sistemini ele alırken hem o dönemin dünyada geçerli para sistemini hem de İslamiyet'in temellerini dikkate almak gerekmektedir. Bu uygulanan para sisteminde, bir ülkenin ekonomik durumunu etkileyen ve birbiriyle etkileşerek oluşturulan öğelerin tüm gerekleri ele alınmıştır. Fakat devlet sisteminin temelini ortaya koyan İslami esaslar da büyük ölçüde önemlidir. Bundan dolayı, ortaya konulan çalışmaların hem o dönemin uluslararası para sistemini ve dünyasındaki toplu durumunu hem de İslami temelleri ve geçmiş İslam devletlerinin yaptığı uygulamaları bir arada dikkate alması gerekmektedir (Erdem, 2002:10).

Dünyanın ilk büyük darphanesi Fatih Sultan Mehmet tarafından İstanbul Simkeşhane'de kurulmuştur. Fatih Sultan Mehmet, İstanbul'u fethettikten sonra, önceki dönemlere kadar yararlanılan gümüş akçeleri kullanmayarak, altın sikke bastırmıştır (Resim 1). Anadolu tarihteki ilk madeni para basım yeridir. Bu durum uygarlık gelişiminin belirtisi olarak önemlidir. Anadolu bu üstünlüğünü daha önceki ve ileriki zamanlarda da devam ettirmiştir. İslamiyet'te ilk para: Hz. Ömer döneminde, 639 yılında bastırılarak kullanılmaya başlanmıştır. Osmanlı döneminde ise, ilk para: gümüş akçe olarak Orhan Gazi döneminde bastırılmıştır. Bu bastırılan paranın bir yüzünde "Duribe fi Bursa" yazmaktadır. Diğer yüzünde ise "Mücahidün Sebillilah Sultan Orhan" yazılıdır (Tarihinizinde, 2017).

Resim 1. Çeşitli metallerden üretilmiş Osmanlı dönemine ait bazı sikkeler
(https://www.definede.com/osmanli-devleti-paralari-altin-gumus-sikke, 20.07.2019)

Osmanlı İmparatorluğu sikkeleri çok sayıda bulunduğu için ancak ciltler dolusu kaynaklarla tanıtabilmek mümkündür. Çünkü Osmanlı İmparatorluğu'nda 36 tane padişah bulunmaktadır. Fakat devreye sikkeler girince bu sayı oldukça fazla bir şekilde çoğalmaktadır. Fetret dönemindeki Fatih Sultan Mehmet ''in oğlu Cem Sultan'ı, Yıldırım Beyazıt'ın oğulları Musa Çelebi, Mustafa Çelebi ve Emir Süleyman'ı da, bu sayı artışına katmak gerekiyor. Günümüzde yüz yirmiden daha fazla olduğu bilinen Osmanlı darphanesi bulunmaktadır. Tabii bu sayı net bir rakam olmayıp yeni bulunan sikkeler doğrultusunda daha da artabilir (Skylife,

2014). Madeni paranın tarihi süreç doğrultusunda, ortaya çıkışı, kullanımı ve gelişimi bu şekildedir. Yani para birçok toplumsal kuramı etkileyerek kullanımını devam ettirmiştir. Bu arada, para sadece madeni paradan oluşmayarak Paranın bir de "kağıt para" diğer bir adıyla "banknot" boyutu bulunmaktadır (Tarihinizinde, 2017). Büyük miktarda madeni para birimi olan altın, gümüş ve bakır sikkeler, saklanması ve taşınması konusunda güvenlik sorunlarını tüm toplum ve devletlerde beraberinde getirmekteydi. Bundan dolayı, insanlar fazla miktar tutan alışverişlerinde değer ifade eden ve üzerinde yazılar olan, günümüzdeki senede benzer kağıtlar kullanmaya başladılar. Bu senetler daha sonraları ortaya çıkacak kâğıt paranın ilk formuydu (İlkkimbuldu, 2017). Para, devletin tedavülünü zorunlu kılmasıyla veya temsil ettiği iktisadi yapının gücüyle mal-para ve itibari para olmak üzere iki kısma ayrılabilir. Mal-para, tedavül ettiği değer kadar madeni değere de sahiptir. Mal paraların en gelişmişleri altın ve gümüş sikkeler olup bu paraların mal değeri de taşıdıkları bilinmektedir. İkinci para çeşidi de itibari paradır. İtibari para (kağıt para, banknot), üzerinde yazılı olan, yani kendisine yöneltilen değerin dışında herhangi bir kıymete haiz değildir. Bunun mal-para olarak değeri yoktur. Piyasa da altın ve gümüş sikke yerine kullanılır. Bundan dolayı Osmanlılar zamanında çıkarılan kağıt paralara "kaime" denmektedir (Akyıldız, 2003: 25).

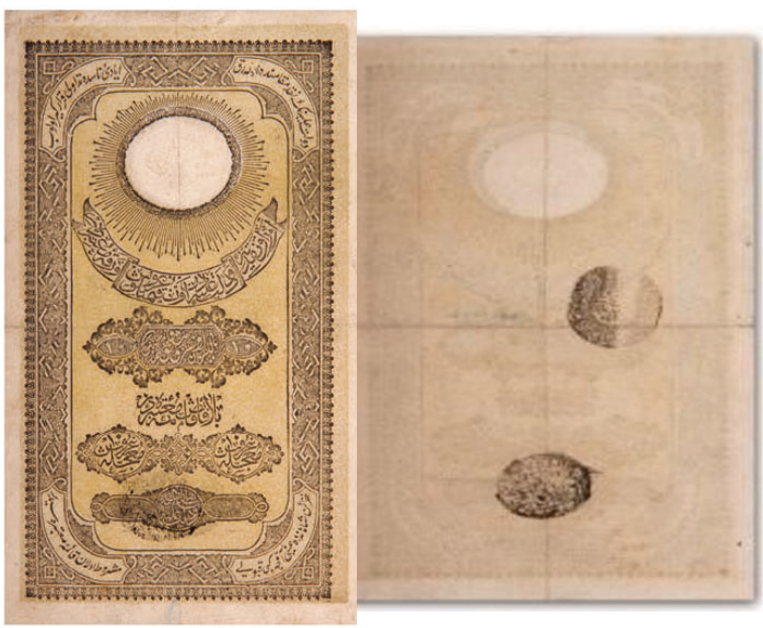
1.3. Osmanlı ve Cumhuriyet Döneminde Kağıt Para

Tarih boyunca bir devletin bağımsızlığının göstergelerinden biri de o devletin kendi parasını basmasıdır. Milattan önce altıncı yüzyılda Anadolu da hüküm sürmüş olan Lidya krallığında basılan ilk paralardan günümüzü kadar devletler egemenlik sembolü olarak para basmış ve dolaşıma sürmüşlerdir (TCMB, 2012). Tedavül değeri, üretildiği madene eşit olan dolayısıyla çoğunlukla altın ve gümüş sikkelerden oluşan "mal paralar" yerini devletlerin finansman ihtiyacı nedeniyle "banknotlara" bırakmıştır (TCMB, 2012).

Osmanlı İmparatorluğu'nda ilk banknotlar Tanzimat döneminde tedavüle çıkarılmıştır. Sosyal, yasal ve idari reformların gündeme geldiği bu dönemlerde banknotlar, esas olarak reformların finanse edilmesi amacıyla basılmıştır. İlk Osmanlı banknotları Abdülmecit tarafından 1840 yılında "Kâime-ı Nakdiye-ı Mutebere" adıyla basılmaktadır. Bugünkü dille "Para Yerine Geçen Kâğıt", ilk başta para olmaktan çok hazine bonosu veya faiz getirili borç senedi niteliği taşımaktadır. İlk çıkarılan kağıt paralar matbaa baskısı değildir. Elle yapılmış ve her birine de resmi mühür basılmıştır. Kaimelerin zaman içerisinde taklidinin kolayca yapılması, kağıt paraya olan güvenin azaltmıştır. Osmanlı

İmparatorluğu'nda 1862 yılına kadar çeşitli miktarlar da ve şekillerde kaime ihraç edilmiştir (Pamuk, 1999: 32-34). Osmanlı döneminde 1808–1839 dönemlerin de halkın kağıt paraya rağbet göstermemesinde ve güvenmemesindeki sebeplerinden biri de, para ve sermaye piyasalarında ağırlıkla gayri müslimlerle sınırlı geniş olmayan bir yatırımcı kesimin oluşudur. 1844'te altın sikkelerin ayarına yönelik yapılan kalıcı düzenlemeler ve 1840–1850 dönemi kaimelerinin yüksek kupürlü oluşu ve son olarak da sikke kullanımı alışkanlığı da kağıt para kullanımını olumsuz yönde etkilemiştir (Seymen, Çiftçi, 2012: 959).

Sahteciliğin ve kalpazanlığı engellemek için 1842 yılından itibaren kaimeler matbaalarda basılmaya başlanmıştır. Aynı zamanda kağıt paraların kupür değerlerinin küçültülüp üzerine seri numarası eklenmesine karar verilerek faizsiz kaime piyasaya sunulmuştur. İlk çıkan faizsiz kaimeler 10 ve 20 kuruş değerinde olmuştur (Resim 2). 1861 yılında Abdüllaziz döneminde de 100 ve 200 kuruşluk faizsiz kaimeler piyasaya sürülmüştür (TCMB,2012) (Resim 3).

Resim 2. Abdülmecid 10 kuruş
(https://www.tcmb.gov.tr, 07.03.2017)

Resim 3. Abdullaziz dönemi 100 kuruş
(https://www.tcmb.gov.tr, 07.03.2017)

İlk kaimeler Abdülaziz döneminde 1862'de tedavülden kaldırıldıktan sonra Abdülhamit devrine kadar bir daha kaime bastırılmadığından tedavüle yeni kaime arzı Abdülhamit döneminde olmuştu (Çetin, 2009:21).

İngiliz sermayesi ile 1856 yılında kurulan Bank-ı Osmaniye 1863 yılında kendini fesih etmiştir. Bunun ardından Osmanlı devleti kağıt para ihracı ayrıcalığını basılan kağıt paranın değerini üçte bir oranındaki altın kasada bulundurmak şartı ile otuz yıllığına İngiliz ve Fransız ortak sermayesi ile aynı yıl içinde kurulan Osmanlı bankası bırakılmıştır. Dolayısıyla bugün kullanılan banknotlara benzeyen ilk kağıt para 1863 de piyasaya sürülmüştür (TCMB, 2012).

Osmanlı Devlet"inde 1860"lara gelindiği halde bir devlet bankası kurulamamıştır. Bunun sebebi İngiliz ve Fransız sermayesini eşit şekilde temsil edecek başarılı bir önlemin alınamamış olmasıydı. Bu tarihlerde İngiltere'nin siyasi ve ticari önceliklerinde bir değişiklik gerçekleşmişti. 1860 yılına gelindiğinde İngiliz ekonomisi için Osmanlıyla kurulan ticari ilişkiler, on dokuzuncu yüzyılın ikinci çeyreğindeki kadar hayati önem

taşımıyordu. Bu döneme kadar İngiltere ile Rusya arasındaki siyasi ve ekonomik çıkar çatışmasının merkezinde yer alan Osmanlı toprakları ve Karadeniz havzası, yerini Çar ordularının üzerinden Hindistan ve Çin sınırına ulaştığı Orta Asya ‟ya bırakmıştı (Bayraktar, 2002:79).

Abdüllaziz devrinin sonunda Hersek isyanı ve Sırpla Karadağ muharebeleri hazineyi zora sokmuştu. Osmanlı Devleti, Ruslar Slavları desteklediği için çıkması olağan olan Osmanlı-Rus harbi için paraya ihtiyaç duyuyordu. Masrafları karşılamak için hazırlanan kaime nizamnamesi V. Murad devrinde ilan olmuştu. II. Abdulhamid‟ in tahta çıkmasıyla kaimeler İkinci defa mali sıkıntılardan dolayı tekrar tedavüle çıkmıştı. Fakat bu kaimelerde fazla uzun ömürlü olmayıp 1879 da tekrar ortadan kaldırılmıştı (Aykut,1979:5) (Resim 4).

Resim 4. II Abdülhamid dönemi, 100 Kuruş
(https://www.tcmb.gov.tr, 07.03.2017)

Üçüncü defa kaimeler beşinci Mehmed Reşat zamanında 1915'de tekrar ortaya çıkarıldı. Osmanlı İmparatorluğu, Almanya ve Avusturya-Macaristan tarafında I. Dünya savaşına girmişti. Piyasadaki para yokluğu devlet masrafları arttıkça kendini göstermeye başlamıştı. Bu yüzden hükümet üçüncü defa kağıt para çıkarmak zorunda kalmaktaydı. Bu kaimelerin ne zaman tedavülden kaldırılacakları yazılmıştı. Barış anlaşmasının imzalanmasından sonra on iki seneye kadar imha olunması Osmanlı devleti ile Almanya arasında hazırlanan mukavele hükümlerinden idi (Aykut, 1979:7) (Resim 5).

Resim 5. V. Mehmed Reşad 20 Kuruş
(https://www.kitantik.com/sozluk/Osmanli-Kagit-20-Kurus-S-V-Mehmet-Resat-Donemi-Hicri-1332_1br9qfwmno8a8kv1049 15.09.2026)

Bu dönemde Osmanlı bankasının sermayesinin yabancılara ait olması tepkilere sebep olmuştu. Bu tepkiler ulusal bir merkez bankası kurulması fikrinin temelini atmıştı. Yerli sermayeye dayalı bir merkez bankası kurulma çabaları 1917 tarihinde "Osmanlı İtibar-ı Milli Bankasının kurulması ile sonuçlanmıştır. Ancak bu banka, Osmanlı devletinin I. Dünya Savaşından yenilgiye uğramasıyla ulusal bir banka olma amacına ulaşamamıştır. Osmanlı hükümetinin 1915 yılından itibaren çıkarttığı banknotlar "Evrak-ı Nakdiye" adı altında Türkiye Cumhuriyeti'ne de intikal etmiştir. Cumhuriyetin ilk yıllarında para bastırılamadığından Osmanlı Evrak-ı Nakliyeleriyle birlikte Osmanlı bankası banknotları da

kullanılmıştır. Evrak-ı Nakdiyeler 1927 yılı sonuna kadar tedavülde kalmıştır (TCMB, 2012) (Resim 6).

Resim 6. 1. Emisyon Grubu 5 TL
(https://www.tcmb.gov.tr, 07.03.2017)

Zaferle sonuçlanan Ulusal Bağımsızlık Savaşından sonra çok ağır ve zor koşullara rağmen 29 Ekim 1923'te Türkiye Cumhuriyeti Devleti kurulmuştur. Fakat Birinci Dünya Savaşı'nın galip devletlerine bağımsızlığını kabul ettiren bu yeni devletin hiçbir şeyi olmadığı gibi bir parası da yoktu. Kuruluş yıllarında içerisinde Osmanlı İmparatorluğunun sahip olduğu madeni ve kağıt paraları kullanmaya devam eden yeni Cumhuriyet, öncelikle kendine ait madeni paraları, daha sonra da yine kendine ait kağıt paralarını bastırarak tedavüle çıkarmıştır. İmparatorlukta kullanılan paraları ise yavaş yavaş piyasadan kaldırmıştır (Ölçer, 1983:5).

Cumhuriyet dönemi kağıt paraları dört önemli grupta toplanabilir.

1. Arap harfli kağıt paralar,
2. Atatürk 'ün sağlığında çıkan Atatürk resimli ve yeni Türk harfli kağıt paralar,
3. İsmet İnönü 'nün Cumhurbaşkanlığı döneminde çıkan İnönü resimli kağıt paralar
4. Çok partili siyasal yaşama geçildikten 1951'den itibaren çıkarılan Atatürk resimli kağıt paralar (Ölçer.1983:6).

Cumhuriyet'in ilan edilmesinin ardından bir devletin egemenlik ve bağımsızlık sembolü olması nedeniyle, Türkiye Büyük Millet Meclisi'nde, 30 Aralık 1925 tarih ve 701

sayılı "mevcur Evrak-ı Nakliyenin yenileriyle istipdaline dair kanun" kabul edilerek ilk Türk Banknotlarının bastırılmasına karar verilmiştir. Bu kanun ile mevcut Evrak-ı Nadiye'nin aynı nitelik ve miktarda kağıt para ile değiştirilmesine karar alınmıştır. Bunun üzerine dönemin maliye vekili Abdülhalik Renda başkanlığındaki kurul dokuz aylık bir çalışma sonunda birinci emisyon grupları banknotlarının basılması kararını almıştır. Daha önceki yıllarda sahtecilik ve kalpazanlık sebebiyle banknotların güvenlik özelliklerine ayrı bir önem verilmiştir. Bundan dolayı basım işi için bir İngiliz firması olan Thomas De La Rue ile anlaşma yapmıştır. Bu banknotlar, filigranlı kağıtlara kabartma olarak tasarlanarak basılmıştır. İlk baştaki I. Emisyon grubu banknotları, Harf Devrimi öncesinde basıldığı için, ana metinleri eski yazı Türkçe, kupür değerleri ise Fransızca olarak yazılmaktadır (TCMB,2012) (Resim 7).

Resim 7. 1 Emisyon Grubu 1 TL
(https://www.tcmb.gov.tr, 07.03.2017)

1.4. Osmanlı Dönemi Kaimelerine Görsel Açıdan Genel Bakış

Dünya paralarının incelemesinde görüldüğü gibi, birçok ülkede piyasaya sürülen paralar dönemine göre birbirlerinden etkilenerek gelişimini sürdürmüşlerdir. Bu etkilenmeye en büyük nedenlerden biri de ülkelerin birbirleri arasında yaptığı ticari ilişkilerdir. Fakat her ülkenin kendine ait benimsediği kurallar ve gelenekler vardır. Kullanılan görsel malzemelerin seçimiyle, dönemin iktidarları ve onların politikalarıyla bir paralellik olup

olmadığı; hem tasarım açısından hem de bu tasarımda kullanılan görsel malzemeler açısından bir geleneğin oluşup oluşmadığı paranın tasarımı için önemlidir.

Paraların üzerindeki motiflerde imparatorların portreleri, Roma kartalı, savaş gemisi, padişahların tuğraları ve farklı süsleme çeşitlerine yer verilmektedir. Roma İmparatorluğu'nun iktidarının sembolü madeni paralardan başlayıp, sömürgelerde basılmış Büyük Britanya paralarına ve her yeni padişah ile değişen Osmanlı İmparatorluğu'ndaki sikkelerine kadar, paranın serüveni tüm ülkelerle birbirine benzemektedir. Yani her yeni imparator, kral, hükümdar, padişah, devlet başkanı,
hükümet, gücünü ve iktidarını simgeleyen parayı bastırmıştır (Pekşen,2004:5).

Devlet adına basılan paralar genellikle ticari amaç için basılsa da, siyasi değerleri korumak adına da kullanılan tarihsel bir olgudur. Antik Çağ'dan bu zamana kadar hükümdarın kendi adına para basması, siyasi gücünü ve otoritesini temsil etmesi açısından önemli bir unsur olmuştur. Diğer devletlerde olduğu gibi Osmanlı Devleti de paralar üzerine kendi sembollerini işlemişlerdir. Sikke ve kaime üzerinde kullandıkları motifler dini inançlardan dolayı portre yerine, geleneksel süsleme sanatında kullandıkları hatayi, penç, goncagül, natüralist çiçekler vb. gibi tasarım unsurlarıdır. Paralar üzerinde süslemelerde Anadolu Selçuklu ve Anadolu Beyliklerde padişahın portresi az sayıda görülmektedir Osmanlı Devleti'nde padişah otoritesini göstermek için portresini kullanmak yerine imza niteliği taşıyan tuğrasını kullanmıştır. Genelde bu tuğra, Osmanlı dönemi boyunca paranın en üst kısmında yer almaktadır. Cumhuriyetin ilk Türk Lirası banknotlarına kadar paralarda resim görmek mümkün olmayacaktır.

Osmanlı paralarında "portrenin yerini 'tuğra-yi garra' adı verilen, padişahın ve babasının isminin 'el muzaffer daima' ibaresiyle harmanlanmış hali olan grift yazı kümesi" tutmuştur. Kırım Savaşıyla birlikte kullanımı yaygınlaşan Osmanlı kaimesinin ön yüzünün en üstünde tuğra yer alırken alt kısmındaki Arap yazılarda da kağıt paranın çıkarılış amacı anlatılmaktadır (Resim 8). Bu nedenle birer bonoya benzemektedirler (Pekşen, 2004:5).

Resim 8. Osmanlı Dönemi Sultan V. Mehmet 5 Lira Kaime Örneği (Rumi 1331, M. 1915)
(https://en.numista.com/297220 10.08.2018)

Bu doğrultuda öncelikle vurgulanması gereken konu, Cumhuriyet'e kadar tedavüle çıkan kağıt paralarda süsleme niyetiyle yapılan desen ve motiflerle içerik vermeye yönelik yazılar hariç, bugün kullanılan manzara, resim, portre gibi görsel malzemeye hiçbir şekilde yer verilmediğidir.

Osmanlı ekonomisini genel bir bakışla ele alırsak, on altıncı yüzyıl da bulunduğu kıtada hüküm sürmenin yarattığı olumsuz koşullar yavaşça gerilemeye başlamasına sebep olmuştur. On yedinci yüzyıl ve on sekizinci yüzyıllar toprak kayıplarıyla sonuçlanan savaşlarla doludur. On sekizinci yüzyıla gelindiğinde devletin kurumları değiştirmeye yönelik uygulamalar yapılmıştır. Osmanlı yaşadığı bu kadar olumsuzluktan kaynaklı batıya yönelme eğilimine girmiştir. On dokuzuncu yüzyılda batının askeri, siyasi ve iktisadı gücüyle karşı karşıya geldiği için bunalım ve değişim dönemine girmiştir. Bu batılılaşma hareketinin, ekonomiye yansıdığı gibi süslemelere ve tasarımlara da yansıması kaçınılmazdı. Daha önceden sade ve klasik olarak görünen motifler bu dönemde dallı budaklı buketler şeklindeki motiflere dönüşmüşlerdir. Böylelikle süslemeler daha çok rokoko tarzına

dönüşmüştür. Bu süslemeler sadece Osmanlı kaimelerinde değil mimari ve günlük kullanılan malzemeler üzerinde de bizzat görülmektedir.

19. yy kaimelerinde daha çok Selçuklu dönemini anımsatan bordürler bulunsa da ön yüzünde rokoko tarzı süslemelerin görülmesi o dönemin batıdan etkilendiğinin göstergesidir. Genelde rokoko süslemeler yazının etrafını dolanarak şatafatlı bir görünüm yaratmıştır. Paraların üst köşesinde yuvarlak bir geometrik desen görülmektedir. Paralar yine Arapça el yazısıyla yazılmıştır.

Sonuç olarak, Osmanlı son dönemi ve Cumhuriyetin ilk yıllarındaki paralara bakıldığında, ekonomik ve ticari bir değerinin (değerli kağıt) olmasının yanı sıra kültürel mirasımız bir parçası olduğunu da ürerinde kullanılan motiflerden ve kaligrafik unsurlardan görmekteyiz. Bu çalışılmanın araştırmacılara yararlı bir kaynak olmasını dileriz.

KAYNAKÇA

Akyıldız, A. (2003). Para Pul Oldu Osmanlı'da Kağıt Para, Maliye ve Toplum, İletişim Yayıncılık, İstanbul

Aykut N. (1979), Osmanlı Devleti'nden Türkiye Cumhuriyeti'ne Devredilen Kaimeler ve Osmanlı Bankası Banknotları, İstanbul 1979.

Bayraktar, K. (2002), Osmanlı Bankasının Kuruluşu, C.Ü. İktisadi ve İdari Bilimler Dergisi, Cilt:3, Sayı:2

Çetin, C. (2009), Baltazzi Ailesinin İktisadi Faaliyetleri ve Osmanlı Maliyesi ile ilişkileri, Doktora Tezi, İstanbul

Dinçkal, Ç. (2015), Kültür ve Sanatın Yansıması Para, Dergi Park Makale, Sayı:2

Eagleton, C. ve Williams, D. J. (2011). Paranın Tarihi, Türkiye İş Bankası, İstanbul.

Erdem, E. (2006), Osmanlı Para Sistemi ve Tağşiş Politikası: Dönemsel Bir Analiz, Bankacılar Dergisi, Kayseri, Sayı:56

Koç, Ü. (2009). Xv. Yüzyıldan Xvıı. Yüzyıl Ortalarına Değişen Gümüş Arzı ve Yansımaları Üzerine Bazı Değerlendirmeler, Elektronik Sosyal Bilimler Dergisi, Cilt 8, Sayı 27

Kurumlu, Dilek E. (2014), Para-Banka-Kredi Konu Anlatımı, Pegem Akademi Yayıncılık, Ankara.

Ölçer, C. (1983), Cumhuriyet Dönemi Türk Kağıt Paraları, Türkiye İş Bankası Kültür Yayınları, Ankara.

Pamuk, Ş. (1999), Osmanlı İmparatorluğu'nda Paranın Tarihi, Tarih Vakfı Yurt Yayınları, İstanbul.

Peşken, A. (2004), Türk lirası Banknotlarının Görselliği Üzerine, İzinsiz Gösteri Dergisi, Sayı:5

Seymen, R. Çiftçi, M. (2012), Osmanlı Kaimelerinin Halktan Kabul Görmesinin Nedenleri, İnsan Bilimleri Dergisi, Cilt:9, Sayı:1

TCMB, (2012), Türkiye'de Banknot Basımının Tarihçesi / Banknot Üretim Süreci ve Emiyon Politikaları, Türkiye Cumhuriyet Merkez Bankası Yayını 2012, ISBN (basılı) :978-605-5758-81-3 erişim adresi: https://www.tcmb.gov.tr/wps/wcm/connect/ff12d2fd-64d1-46cd-955b-6e45a51c2930/02.pdf?MOD=AJPERES&CVID= Erişim adresi:07.03.2017

Yanardağ, M.Ö., (2015), 19. Yüzyıl Osmanlı Devleti Para Düzeni: Kâğıt Para Kullanımına Geçiş Aşamalarının İktisadi Analizi, Uluslararası Sosyal Araştırmalar Dergisi, Söke, Cilt:8, Sayı:36

İnternet Kaynakları:

İlkkimbuldu, (2017). Kağıt (banknot) Parayı Kim Buldu, Erişim adresi: https://www.ilkkimbuldu.com/?p=2053 Erişim tarihi: 09.12.2017

Skylife, (2014). Bin yılların yaşayan tanıkları, erişim adresi: www.skylife.com/tr/2014-02/bin-yillarin-yasayan-taniklari , Erişim tarihi: 2019

Tarihinizinde, (2017). Para, Paranın öyküsü, erişim adresi: https://tarihinizinde.com/paraparanin-oykusu Erişim tarihi:12.12.2017

Ekonomide Paranın Kullanımı ve Tarihçesi[1]

Remzi BULUT[2]

1. Giriş

Para, ekonomi literatüründe farklı şekillerde tanımlanmakla birlikte, en geniş anlamıyla para; mal ve hizmetlerin satın alınmasında ve ekonomik aktörler arasındaki değişim işlemlerinin gerçekleştirilmesinde genel olarak kabul edilen ve yasalarla çerçevesi çizilen bir ödeme aracıdır. Para, üretici ve tüketicilerin piyasada karşılaşarak mal ve hizmet alışverişinde bulunmalarını kolaylaştırırken, ekonomik değerlerin ortak bir ölçü birimi üzerinden ifade edilmesini de sağlamaktadır.

Para, ekonomik hayatın gelişiminde ve ticari ilişkilerin kurumsallaşmasında devrim niteliği taşıyan bir buluş olarak kabul edilmektedir. Paranın ortaya çıkmasından önce ekonomik faaliyetler büyük ölçüde takas sistemi üzerinden yürütülmüştür. Ancak takasın, ihtiyaçların karşılıklı olarak örtüşmesini gerektirmesi ve malların değerlerinin ortak bir ölçüyle ifade edilmesini zorlaştırması, daha işlevsel bir değişim aracına duyulan ihtiyacı artırmıştır. İlk olarak Mezopotamya Bölgesinde gümüş, henüz modern anlamda madeni para biçiminde olmasa da değer ölçüsü, ödeme aracı ve servet biriktirme aracı olarak kullanılmıştır. Özellikle gümüşün belirli ağırlık birimleri üzerinden ölçülmesi, ekonomik işlemlerin standartlaştırılmasına katkı sağlamıştır.

Özellikle madeni paranın ortaya çıkışı ise ekonomik faaliyetler açısından önemli bir dönüm noktası oluşturmuştur. M. Ö. 7. yüzyılın sonları ve özellikle M. Ö. 6. yüzyılda Batı Anadolu topraklarında yer alan Lidya Krallığı'nda standart ağırlık ve damga taşıyan ilk madeni paraların yaygınlaşması, ticari işlemlerin kolaylaşmasını sağlamıştır. Bu gelişme kısa sürede Antik Yunan dünyasına da yayılmış ve şehir devletlerinde ticaretin, vergilendirmenin ve kamu harcamalarının gelişmesine katkı sağlamıştır. Böylece para, yalnızca bir değişim aracı olmaktan çıkarak ekonomide değer ölçüsü ve değer saklama aracı olarak da temel bir işlev üstlenmiştir (Bulut, 2021: 61).

Paranın ekonomik hayata girmesiyle birlikte mal ve hizmetlerin değerlerinin ortak bir ölçü birimi üzerinden ifade edilmesi mümkün hâle gelmiştir. Böylece ekonomik aktörlerin fiyatları karşılaştırması, tasarruf yapması, borçlanması, yatırım gerçekleştirmesi ve gelecekteki ödemelerini planlaması kolaylaşmıştır. Para aynı zamanda ticari işlemlerde zaman ve işlem maliyetlerini azaltarak ekonomik faaliyetlerin genişlemesine katkıda bulunmuştur.

Günümüzde ise paranın rolü ekonomik işlevlerinin ötesine geçmektedir. Para ve para politikası, ekonomik güç ve politika aracı olarak da önemli bir konuma sahip hale gelmiştir. Merkez bankalarının faiz oranları, para arzı ve likidite koşulları üzerinde gerçekleştirdiği politikalar; enflasyon, istihdam, ekonomik büyüme, döviz kurları ve finansal istikrar üzerinde etkili olabilmektedir. Ayrıca uluslararası sistemde güçlü rezerv paralar, ülkelerin finansal ve jeopolitik etkilerini artırabilmektedir.

[1] Bu yazını genelinde; Prof. Dr. Tevfik GÜRAN'ın İktisat Tarihi kitabından yararlanılmıştır.

[2] Dr. Öğretim Üyesi Mehmet Akif Ersoy Üniversitesi, İktisadi ve İdari Bilimler Fakültesi, İktisat Bölümü. rbulut@mehmetakif.edu.tr ORCID No: 0000-0003-1169-2949

Bu nedenle para, sadece basit bir ticari faaliyeti kolaylaştırıcıdan ibaret değildir. Paranın tarihsel gelişimi, ekonomik ilişkilerin karmaşık hale gelmesiyle birlikte, finansal ve siyasal gücün de dönüşümünü kolaylaştırmaktadır.

2. Paranın Ortaya Çıkışı ve Tarihsel Gelişimi

Mezopotamya Bölgesi, insanlık tarihinin yerleşik hayata geçişinde ve tarım ile hayvancılığın gelişmesinde önemli bir merkez olmuştur. Bölgenin elverişli iklim ve coğrafi koşulları, insanların tarımsal üretim konusunda bilgi ve deneyim birikimi oluşturmasına ve üretim faaliyetlerini zaman içerisinde geliştirmesine imkân sağlamıştır. Bu özellikleri nedeniyle Mezopotamya'yı da içine alan bölge, "Bereketli Hilal[3]" olarak adlandırılmıştır (Örtümlü, 2006: 4).

Tarım ve hayvancılığın gelişmesiyle birlikte üretim miktarı ve ürün çeşitliliği artmış, toplumların yalnızca kendi ihtiyaçlarını karşılamak amacıyla üretim yapmasının ötesine geçilmiştir. Üretim fazlasının ortaya çıkması, farklı topluluklar ve bireyler arasında mal ve hizmet değişiminin gelişmesini hızlandırmıştır. Bu süreçte ekonomik ilişkilerin temelini uzun süre takas (trampa) ekonomik sistemi oluşturmuştur.

Ancak üretimin çeşitlenmesi ve ekonomik faaliyetlerin giderek karmaşık hale gelmesi, takas sisteminin bazı temel sorunlarını daha görünür hâle getirmiştir. Takas sisteminde bir malın başka bir malla değiştirilebilmesi için öncelikle tarafların karşılıklı ihtiyaçlarının aynı zamanda ve uygun miktarda uyuşması gerekmektedir. İktisat literatüründe bu durum "çifte tesadüf" (double coincidence of wants) olarak ifade edilmektedir (Paya, 2007). Örneğin, bir üreticinin elindeki mevsimlik meyveleri tahılla değiştirmek istediğini düşünelim. Karşı tarafta tahıl bulunmaması veya tahılın henüz hasat edilmemiş olması durumunda değişim gerçekleştirilemeyecektir. Benzer şekilde, bir tarafın sahip olduğu malın diğer taraf için ihtiyaç duyulan bir mal olmaması da takas işlemini engelleyebilmektedir. Takas sisteminin bir diğer önemli sorunu ise malların değerlerinin ortak bir ölçü üzerinden belirlenememesidir. Bir başka örnek ile açıklamak gerekirse, bir koyunun kaç kilogram tahıla veya kaç adet meyveye eşdeğer olduğu konusunda tarafların anlaşması her zaman kolay değildir. Bunun yanında malların bölünebilirlik, taşınabilirlik, dayanıklılık ve değer saklama özellikleri de birbirinden farklı olmaktadır. Özellikle zorunlu ihtiyaç malları ile lüks malların doğrudan değiştirilmesi, değerlerinin birbirleriyle karşılaştırılmasını daha da güçleştirmiştir.

Üretim ve ticaret hacminin genişlemesiyle birlikte bu sorunlar ekonomik faaliyetlerin önünde önemli bir engel oluşturmaya başlamıştır. Mal ve hizmetlerin çeşitlenmesi, üretim fazlalarının artması ve ticari ilişkilerin karmaşıklaşması, ekonomik aktörleri takas sisteminin sınırlılıklarını aşabilecek daha genel kabul gören bir değişim aracına yöneltmiştir.

3 Bereketli Hilal, genel olarak "medeniyetin beşiği" olarak nitelendirilen ve tarım, yerleşik yaşam ile erken kentleşmenin gelişiminde önemli bir rol oynayan tarihsel bir coğrafi bölgedir. Orta Doğu'da yer alan bu bölge, Basra Körfezi çevresinden başlayarak günümüzde Güney Irak, Suriye, Türkiye'nin güney ve güneydoğu kesimleri, Lübnan, Ürdün, İsrail ve Filistin toprakları üzerinden Kuzey Mısır'a kadar uzanan, hilal biçimindeki bir coğrafi kuşağı ifade etmektedir. Özellikle Dicle ve Fırat nehirleri arasındaki Mezopotamya ile Doğu Akdeniz kıyılarını kapsayan Bereketli Hilal, tarıma elverişli toprakları ve su kaynakları sayesinde insan topluluklarının yerleşik yaşama geçişinde önemli bir merkez olmuştur.

Bu gelişmeler sonucunda toplumlar, herkes tarafından kabul edilebilen, değerinin ölçülmesini kolaylaştıran, taşınabilen ve gerektiğinde gelecekte kullanılmak üzere saklanabilen malları değişim aracı olarak kullanmaya başlamışlardır. Böylece mal para uygulamalarının ve daha sonraki aşamalarda madeni paranın ortaya çıkmasının ekonomik temelleri oluşmuştur.

Takas sisteminin en önemli sorunlarından biri, değişime konu olan tarafların karşılıklı ihtiyaçlarının aynı anda uyuşmasını gerektirmesidir. Bunun yanında malların birbirleriyle hangi oranda değiştirileceğinin belirlenmesi, bazı malların bölünememesi veya uzun süre saklanamaması da takasın etkinliğini azaltmıştır. Ekonomik ilişkilerin genişlemesiyle birlikte bu sorunlar, genel kabul gören bir değişim ve değer ölçüsü aracına duyulan ihtiyacı artırmıştır.

Mezopotamya ekonomisinde arpa, gümüş, bakır ve altın gibi ekonomik değeri yüksek mallar çeşitli işlemlerde kullanılmıştır. Ancak burada önemli bir ayrım yapmak gerekir: Bu malların ekonomik işlemlerde kullanılması, bunların tamamının modern anlamda "para" olduğu anlamına gelmemektedir. Özellikle gümüş ve arpa, belirli dönem ve koşullarda değer ölçüsü veya ödeme aracı olarak kullanılmıştır. Gümüş ise ağırlık birimleri üzerinden hesaplanarak borç ve ticari işlemlerin gerçekleştirilmesinde önemli bir parasal işlev üstlenmiştir.

Dolayısıyla Mezopotamya'daki gelişmeleri "paranın bir anda icat edilmesi" şeklinde değerlendirmek yerine, paranın temel işlevlerinin zaman içerisinde ortaya çıkması şeklinde ele almak daha doğru olacaktır. Paranın gelişim süreci ve mantığı aşağıdaki gibi sıralanabilir (paya, 2007 ve Tekin, 2009).

- Tarım Devrimi
- Üretim fazlasının ortaya çıkması
- Mal ve hizmet çeşitliliğinin artması
- Ticaret ve uzmanlaşmanın gelişmesi
- Takas sisteminin yetersiz kalması
- Değer ölçüsü ihtiyacının ortaya çıkması
- Ağırlık ve ölçü sistemlerinin standartlaşması
- Gümüş ve diğer malların ödeme/değer ölçüsü olarak kullanılması
- Madeni paranın ortaya çıkması
- Modern parasal sistemlerin gelişmesi

Bu açıdan bakıldığında, Mezopotamya'da gümüşün kullanılması, modern paranın ortaya çıkışından önceki parasal gelişimin önemli aşamalarından biridir. Ekonomik ilişkiler karmaşıklaştıkça toplumların yalnızca değişim aracına değil, aynı zamanda hesap birimine, değer ölçüsüne, borç-alacak ilişkilerini düzenleyen bir standarda ve değer saklama aracına ihtiyacı artmıştır. Bu ihtiyaçlar, tarihsel süreç içerisinde paranın temel işlevlerinin oluşmasını sağlamıştır.

Paranın tarihsel gelişimi incelendiğinde, günümüzde kullanılan madeni ve kâğıt paraların ortaya çıkmasından önce farklı toplumların çeşitli mal ve eşyaları değişim aracı, değer ölçüsü veya ödeme aracı

olarak kullandıkları görülmektedir. Bu tür mallar iktisat literatüründe genel olarak "mal para" (commodity money) olarak değerlendirilmektedir. Mal paranın tercih edilmesinde; toplum tarafından kabul görmesi, nispeten kıt olması, taşınabilirliği, dayanıklılığı ve belirli ölçülerde standardize edilebilmesi gibi özellikler etkili olmuştur.

Günümüz Rusya Federasyonu sınırları içerisinde bulunan Altay bölgesinde, Ursul Nehri çevresinde, M.Ö. V–IV. yüzyıllara tarihlendirilen bazı istiridye kabuklarının bulunduğuna ilişkin bilgiler bulunmaktadır. Bu tür kabukların yalnızca süs eşyası olarak değil, Rusya topluluklarında değişim aracı veya değer ifade eden nesneler olarak da kullanılmış olabileceği ileri sürülmektedir. Bununla birlikte, söz konusu buluntuların kesin olarak "para" olarak kullanıldığını ifade ederken arkeolojik kanıtların niteliğine dikkat etmek gerekir. Bu nedenle ders notunda "para olarak kullanıldığı ileri sürülmektedir" şeklindeki ihtiyatlı ifade daha uygun olacaktır (Şelekov, 1998).

Benzer şekilde, Uygur toplumunda ticari ilişkilerde farklı ödeme araçlarının kullanıldığına ilişkin tarihsel bilgiler bulunmaktadır. Özellikle pamuklu kumaşların, belirli dönemlerde ve ekonomik koşullarda ödeme ve değişim aracı olarak kullanıldığı; bunun yanında altın, gümüş ve bakırdan yapılmış madeni paraların da ticari işlemlerde yer aldığı belirtilmektedir. Bazı dönemlerde kâğıt para uygulamalarının da görülmesi, Orta Asya'daki ekonomik ilişkilerin yalnızca takas sistemine dayanmadığını, farklı parasal araçların bir arada kullanılabildiğini göstermektedir.

Dünyanın farklı bölgelerinde ise toplumların ekonomik ve sosyal koşullarına bağlı olarak çok çeşitli mallar para veya para benzeri değişim araçları olarak kullanılmıştır. Bunlar arasında hayvan derileri, hurma, çay, tütün, zeytinyağı, demir, ipek, kürk ve çeşitli tarım ürünleri sayılabilir. Bazı toplumlarda ise günlük ekonomik hayatın ihtiyaçlarına bağlı olarak balta, kürek, kazan ve benzeri dayanıklı araç-gereçler değişim aracı olarak kullanılmıştır (Fidan, 2019: 4- 6).

Bu çeşitlilik, paranın başlangıçta tek bir biçime sahip olmadığını göstermektedir. Bir toplumda para işlevi gören bir mal, başka bir toplumda aynı işlevi görmeyebilir. Örneğin çayın veya tütünün değerli olduğu bir bölgede bu mallar değişim aracı olarak kullanılabilirken, hayvancılığın gelişmiş olduğu başka bir toplumda hayvan derileri veya canlı hayvanlar daha önemli bir değişim aracı hâline gelebilmiştir.

3. Paranın Özellikleri ve Tercih Nedenleri

Herhangi bir mal veya nesnenin para olarak kullanılabilmesi için toplum açısından kabul edilmesi ve belirli özelliklere sahip olması gerekmektedir. Bu nedenle para olarak kullanılan nesnelerin özelliklerini aşağıdaki gibi sıralamak mümkündür (Eroğlu, t. y. ve Turan, 2019).

- Genel kabul görmesi: Toplumdaki ekonomik aktörlerin malı kabul etmesi,
- Kıt olması: Sınırsız miktarda bulunmaması ve ekonomik değer taşıması,
- Dayanıklı Olması: Kolay bozulmaması,
- Taşınabilirlik: Ticari işlemlerde kolayca taşınabilmesi,
- Bölünebilirlik: Daha küçük miktarlara ayrılabilmesi,

- Standart Olması: Miktar ve değerinin ölçülebilmesi,
- Değerini koruyabilmesi: Kısa sürede ekonomik değerini kaybetmemesi.

Bu özellikler zaman içerisinde bazı mal ve eşyaların diğerlerine göre daha fazla tercih edilmesine yol açmıştır. Özellikle altın, gümüş ve bakır gibi metaller, dayanıklı olmaları, bölünebilmeleri, taşınabilmeleri ve belirli ağırlıklar üzerinden ölçülebilmeleri nedeniyle diğer mal paralara göre önemli avantajlar sağlamıştır.

Kısaca, istiridye kabuklarından kumaşa, çay ve tütünden değerli metallere kadar çok farklı nesnelerin para işlevi görmesi, paranın özünde fiziksel biçiminden ziyade toplum tarafından kabul edilme ve ekonomik değerleri temsil etme özelliğinin önemli olduğunu göstermektedir. Bu tarihsel süreç, ekonomilerin gelişmesiyle birlikte mal paradan standartlaştırılmış madeni paralara, kâğıt paraya hatta günümüzde elektronik ve dijital para biçimlerine doğru gerçekleşen dönüşümün temelini oluşturmuştur.

4. Ticaretin Gelişmesi ve Para Kullanımını Yaygınlaşması

M.Ö. 800–500 yılları arasında Batı dünyasında uzmanlaşma ve iş bölümü giderek gelişmiştir. Üreticilerin belirli mal ve hizmet üretiminde uzmanlaşması, ekonomik aktörlerin birbirlerine olan bağımlılığını artırmış ve ticari ilişkilerin genişlemesini teşvik etmiştir.

Ticaretin gelişmesi ise ekonomide para kullanımının yaygınlaşmasını beraberinde getirmiştir. Para sayesinde farklı malların değerleri ortak bir ölçü üzerinden ifade edilmiş ve uzun mesafeli ticari işlemler kolaylaşmıştır. Böylece ekonomik faaliyetler yalnızca yerel pazarlarla sınırlı kalmamış; Ege, Akdeniz ve Karadeniz havzalarını birbirine bağlayan geniş bir ticaret ağı oluşmuştur.

Özellikle Atina, Ege Denizi'ndeki konumu ve güçlü donanması sayesinde Akdeniz ve Karadeniz ticaretinde önemli bir merkez hâline gelmiştir. Atinalı tüccarlar, Karadeniz kıyılarındaki Yunan şehirleriyle ve diğer ticaret merkezleriyle yoğun ekonomik ilişkiler kurmuşlardır. Bu ticaretin gelişmesinde Atina parasının ağırlık, saflık ve kabul edilebilirlik açısından taşıdığı güven önemli rol oynamıştır.

Bununla birlikte, paranın ortaya çıkmasıyla takas ekonomisinin tamamen sona erdiğini söylemek doğru değildir. Takas, para kullanımının yaygınlaşmasından sonra da bazı ekonomik ilişkilerde varlığını sürdürmüştür. Paranın temel katkısı, takas sisteminin özellikle karşılıklı ihtiyaçların uyuşması, malların değerlerinin belirlenmesi ve değişim oranlarının saptanması gibi sorunlarını büyük ölçüde azaltması olmuştur. Tarihsel açıdan bakıldığında, standartlaştırılmış madeni paraların ilk örnekleri Anadolu'daki Lidya Krallığı ile ilişkilendirilmektedir. M.Ö. 7. yüzyılın sonlarında Lidya'da elektrum adı verilen altın-gümüş alaşımından yapılmış, belirli bir ağırlığa ve resmî damgaya sahip madeni paraların kullanıldığı bilinmektedir. Bu nedenle Lidya, para tarihinin gelişiminde önemli bir merkez olarak kabul edilmektedir. Ancak "parayı ilk kez Lidyalılar icat etti" ifadesi yerine, "standartlaştırılmış madeni paranın ilk örnekleri Lidya döneminde ortaya çıkmıştır" demek daha bilimsel bir yaklaşım olacaktır.

Lidya Kralı Alyattes dönemine ait sikkeler, bu parasal gelişim açısından özel bir öneme sahiptir. Ancak ilk madeni paranın kesin olarak Alyattes tarafından icat edildiğini söylemek yerine, Alyattes döneminde sikke sisteminin önemli ölçüde geliştirildiğini ve standartlaştırıldığını belirtmek daha doğru olacaktır. Daha sonraki

dönemlerde altın ve gümüş gibi değerli metallerden farklı standartlarda sikkeler basılmış ve bunların kullanımı Anadolu'dan Ege dünyasına ve Akdeniz havzasına doğru yayılmıştır (Kroll, 2015).

5. Modern Dünyada Paranın Ekonomik Güce Dönüşmesi

Paranın ekonomik hayattaki önemi zamanla yalnızca ticari işlemleri kolaylaştırmasıyla sınırlı kalmamıştır. Para, aynı zamanda vergi toplama, kamu harcamalarını gerçekleştirme, savaşları finanse etme, kredi ilişkilerini geliştirme ve ekonomik faaliyetleri yönlendirme gibi işlevler üstlenmiştir.

Bu nedenle tarihsel süreç içerisinde para, ekonomik bir araç olmanın ötesine geçerek siyasal ve ekonomik gücün önemli unsurlarından biri hâline gelmiştir. Para basma yetkisinin devletlerin egemenlik alanına girmesi, bu dönüşümün önemli göstergelerinden sadece biridir. Devletlerin bastığı sikkelerde hükümdarların portrelerinin veya devlet sembollerinin kullanılması, paranın aynı zamanda siyasal otoriteyi ve devlet egemenliğini de temsil etmesini sağlamıştır.

Modern ekonomik sistemin en önemli özelliklerinden biri, paranın yalnızca fiziksel biçimde bulunmamasıdır. Bankacılık sistemi aracılığıyla mevduat, kredi ve finansal varlıklar şeklinde ekonomik sistem içerisinde dolaşan para miktarı genişlemektedir. Ticari bankalar, tasarruf sahiplerinden topladıkları fonları kredi mekanizması yoluyla yatırım ve tüketim faaliyetlerine yönlendirmektedir. Böylece para, ekonomik faaliyetlerin finansmanında kullanılan aktif bir üretim faktörü gibi işlev görmektedir.

Günümüzün modern dünyasında ise parasal ilişkiler daha fazla güç kazanmıştır. Para ve para politikası; enflasyon, faiz oranları, ekonomik büyüme, istihdam, döviz kurları ve finansal istikrar üzerinde etkili olan önemli politika araçlarına dönüşmüştür. Böylece para, başlangıçta ticari işlemleri kolaylaştıran basit bir değişim aracı iken zaman içerisinde ekonomik ve siyasal gücün temel araçlarından biri hâline gelmiştir.

6. Farklı Toplum ve Medeniyetlerde Para

Para, insanlık tarihinin ekonomik ve toplumsal gelişiminde önemli bir kurumdur. İlk dönemlerde ihtiyaçların karşılanmasında takas (trampa) sistemi kullanılmış, ancak mal ve hizmetlerin doğrudan değiştirilmesinin yol açtığı sorunlar zamanla daha genel kabul gören değişim araçlarının ortaya çıkmasını sağlamıştır. Bu süreçte farklı medeniyetler; mal para, maden para, sikke, kâğıt para ve nihayet modern itibari para sistemlerinin gelişmesine katkıda bulunmuştur.

6. 1. Mezopotamya Medeniyetinde Para

Para tarihinin erken örnekleri **Mezopotamya** uygarlıklarında görülmektedir. Sümer, Akad, Babil ve Asur toplumlarında ekonomik faaliyetlerin gelişmesiyle birlikte belirli malların değer ölçüsü olarak kullanılması yaygınlaşmıştır (Mandacı, 2019).

Özellikle gümüş, Mezopotamya ekonomilerinde önemli bir değer ölçüsü ve ödeme aracı olmuştur. Gümüşün ağırlığı üzerinden fiyatların belirlenmesi, henüz modern anlamda basılmış madeni paralar bulunmadan önce dahi bir tür parasal sistemin oluşmasını sağlamıştır. Arpa da özellikle gündelik ekonomik işlemlerde önemli bir değişim ve ödeme aracı olarak kullanılmıştır.

6.2. Eski Mısır'da Para

Eski Mısır'da uzun süre modern anlamda basılmış sikke kullanılmamıştır. Ekonomik işlemlerde tahıl, özellikle arpa, bakır, gümüş ve altın gibi mallar değer ölçüsü ve ödeme aracı olarak kullanılmıştır (Güran, t. y.).

Mısır ekonomisinin önemli özelliklerinden biri, merkezi devlet ve tapınakların ekonomik faaliyetlerdeki ağırlığıdır. Vergiler ve çeşitli yükümlülükler çoğu zaman ayni olarak tahsil edilmiştir. Bununla birlikte özellikle yüksek değerli işlemlerde değerlerin belirli ağırlıklardaki metal üzerinden ifade edilmesi, parasal ilişkilerin gelişmesine yardımcı olmuştur.

6.3. Lidyalılarda Para Olarak Sikke Devrimi

Para tarihinin en önemli aşamalarından biri Lidya Krallığı döneminde gerçekleşmiştir. M.Ö. 7. yüzyılda Batı Anadolu'da, özellikle Lidya coğrafyasında, standartlaştırılmış metal sikkelerin kullanılmaya başlanması para tarihinin önemli dönüm noktalarından biri kabul edilmektedir.

Lidyalılar döneminde elektrum adı verilen doğal altın-gümüş alaşımından sikkeler basılmıştır. Daha sonraki dönemde altın ve gümüşün ayrı standartlarda kullanılmaya başlanması, paranın güvenilirliğini ve kullanım alanını genişletmiştir (Bulut, 2021: 63).

6.4. Antik Yunan Dünyasında Para

Lidya'daki gelişmeler kısa sürede Ege ve Yunan dünyasına yayılmıştır. Yunan şehir devletleri kendi sikkelerini basarak ekonomik ve siyasi bağımsızlıklarını da göstermişlerdir.

Özellikle Atina'nın gümüş drahmisi ve tetra drahmisi, Akdeniz ticaretinde yaygın olarak kullanılan paralar arasında yer almıştır. Atina sikkelerinin üzerinde genellikle tanrıça Athena ve baykuş figürleri bulunmaktadır. Yunan dünyasında sikke kullanımı yalnızca ekonomik bir işlev taşımamış, aynı zamanda şehir devletlerinin siyasi egemenliğinin sembolü olmuştur. Bir şehir devletinin kendi parasını basabilmesi, egemenliğinin göstergelerinden biri olarak kabul edilmiştir (Arslan, 2006).

6.5. Pers İmparatorluğu'nda Para

Pers İmparatorluğu döneminde de standartlaştırılmış altın ve gümüş sikkeler önemli bir ekonomik araç hâline gelmiştir.

Pers hükümdarı I. Darius (Dara) döneminde altın daric ve gümüş siglos önemli sikke türleri arasında yer almıştır. Daric özellikle yüksek değerli işlemlerde, siglos ise daha düşük değerli işlemlerde kullanılmıştır. Pers İmparatorluğu'nun geniş coğrafyaya hükmetmesi, standart para kullanımının ticaret ve vergi sisteminde önem kazanmasına yol açmıştır. Böylece para, merkezi devletin ekonomik ve mali yapısının bir parçası hâline gelmiştir (Kılıç, 2012: 240).

6.6. Roma İmparatorluğu'nda Para

Roma İmparatorluğu, antik dünyadaki en gelişmiş parasal sistemlerden birini oluşturmuştur. Roma'da farklı değer ve kullanım alanlarına sahip çok sayıda sikke dolaşımda bulunmuştur.

Başlıca Roma paraları arasında; Aureus (Altın sikke), (Denarius) Gümüş sikke, (Sestertius) Daha düşük değerli hesap ve ödeme birimi ve As (Bakır/bronz) esaslı düşük değerli sikke bulunmaktadır (Bulut, 2021: 63).

Roma'nın geniş imparatorluk coğrafyasında para kullanımının yaygınlaşması, ticaretin ve vergilendirmenin kolaylaşmasına katkıda bulunmuştur. Roma paralarının üzerinde imparatorların tasvirlerinin bulunması ise paranın aynı zamanda siyasi otoritenin ve imparatorluk gücünün bir sembolü olarak kullanılmasına örnek oluşturmuştur.

6.7. Çin Medeniyetinde Para

Çin, para tarihinin Batı dünyasından farklı bir gelişim çizgisine sahip önemli merkezlerinden biridir. Çin'de erken dönemlerde kabuklar (özellikle kauri kabukları)**,** metal araç biçimli nesneler ve daha sonra dökme metal paralar kullanılmıştır.

Zaman içerisinde özellikle ortası kare delikli yuvarlak bakır paralar Çin para sisteminin karakteristik unsurlarından biri hâline gelmiştir.

Çin'in para tarihindeki en önemli yeniliklerden biri ise kâğıt paranın geliştirilmesidir**.** Özellikle Song Hanedanlığı döneminde kâğıt para kullanımı önemli ölçüde yaygınlaşmıştır. Böylece para tarihinde metalden kâğıda geçişin en önemli örneklerinden biri ortaya çıkmıştır (Fidan, Dilek, & Esev, 2019).

6.8. Hint Medeniyetlerinde Para

Hindistan'da erken dönem parasal gelişmeler özellikle damgalı gümüş sikkeler üzerinden gerçekleşmiştir.

M.Ö. 1. binyılın ortalarından itibaren kullanılan punch-marked coins (damgalı sikkeler)**,** belirli ağırlık standartlarına sahip gümüş parçalarından oluşmaktaydı. Bu sikkeler üzerinde çeşitli semboller bulunması, onların belirli bir ekonomik ve siyasi sistem içerisinde kullanılmasını sağlamıştır (Eagleton, & Williams, 2011).

6.9. İslam Medeniyetinde Para

İslam dünyasında para sistemi özellikle Bizans ve Sasani parasal mirası üzerine şekillenmiş, daha sonra bağımsız bir İslam para sistemi oluşturulmuştur.

İslam dünyasında iki temel para birimi öne çıkmıştır; Dinar (Altın esaslı para) ve Dirhem (Gümüş esaslı para). Özellikle İslam paralarının önemli özelliklerinden biri, figüratif hükümdar tasvirleri yerine yazı ve dini motiflerin yaygın olarak kullanılmasıdır. Böylece sikke, ekonomik işlevinin yanı sıra İslam devletlerinin siyasi ve dini kimliğini de yansıtan bir araç olmuştur (Sahillioğlu, 1994).

6.10. Türklerde ve Osmanlılarda Para

Türklerin para tarihi, Orta Asya'daki ticaret ve devletleşme süreçleriyle birlikte değerlendirilmelidir. Türk toplulukları farklı dönemlerde Çin, Sasani, İslam ve Bizans para sistemleriyle ekonomik ilişkiler içerisinde bulunmuşlardır.

Göktürkler ve diğer Türk devletlerinde yabancı sikkelerin yanı sıra çeşitli yerel ödeme araçları kullanılmıştır. İslamiyet'in kabulünden sonra ise dinar ve dirhem başta olmak üzere İslam dünyasının parasal sistemi Türk devletlerinde de etkili olmuştur.

Karahanlılar, Gazneliler, Büyük Selçuklular, Anadolu Selçukluları ve Osmanlılar dönemlerinde para basımı devlet egemenliğinin önemli göstergelerinden biri olmuştur.

Özellikle Osmanlı Devleti'nde akçe**,** uzun süre temel gümüş para birimi olarak kullanılmıştır. Daha sonraki dönemlerde para sisteminde önemli değişiklikler gerçekleşmiş ve kuruş, mecidiye ve lira gibi yeni para birimleri kullanılmaya başlanmıştır.

Osmanlı para sistemi zaman içerisinde önemli dönüşümler geçirmiştir. Akçe, klasik dönemin temel parası iken ekonomik ve mali koşullardaki değişiklikler sonucunda yeni para birimleri ortaya çıkmıştır.

1840 yılında Kaime adı verilen kâğıt para uygulamasına geçilmesi, Osmanlı para tarihinde önemli bir dönüm noktasıdır. Daha sonra 1844 Para Reformu ile lira-kuruş sistemi oluşturulmuştur (Akyıldız, 2001).

Cumhuriyet'in kurulmasıyla birlikte Osmanlı'dan devralınan parasal yapı yeniden düzenlenmiş ve Türk lirası Türkiye Cumhuriyeti'nin resmi para birimi hâline gelmiştir.

Tablo 1. Farklı Medeniyetlerde Para Sistemlerinin Genel Karşılaştırması

Medeniyet	**Ödeme aracı veya kullanılan para**	**Genel özellik**
Mezopotamya	Gümüş, arpa	Değer ölçüsü ve ödeme aracı
Eski Mısır	Tahıl, altın, gümüş, bakır	Ayni ekonomi ve metal üzerinden hesaplama
Lidya	Elektrum, altın, gümüş sikke	Standartlaştırılmış sikkenin gelişimi
Antik Yunan	Drahmi, tetra drahmi	Şehir devletlerinin kendi sikkelerini basması
Pers	Darik, siglos	Merkezi imparatorluk para sistemi
Roma	Aureus, denarius, sestertius, as	Geniş ve çok kademeli parasal sistem
Çin	Bakır nakit paralar, kâğıt para	Metal paradan kâğıt paraya geçiş
Hindistan	Damgalı gümüş sikkeler	Ağırlık standardına dayalı sikke sistemi
İslam dünyası	Dinar, dirhem	Altın-gümüş esaslı parasal sistem
Türk-İslam devletleri	Dinar, dirhem, çeşitli sikkeler	İslam para sisteminin benimsenmesi
Osmanlı	Akçe, kuruş, lira, kaime	Metal ve kâğıt para sistemlerinin birlikte gelişmesi
Modern devletler	İtibari para	Devlet otoritesi ve merkez bankası temelli sistem

Kaynak: Farklı sitelerden yazar tarafından oluşturulmuştur

Sonuç ve Değerlendirme

Para, istiridye kabuklarından kumaşa, çay ve tütünden değerli metallere kadar çok farklı nesnelerin para işlevi görmesi, paranın özünde fiziksel biçiminden ziyade toplum tarafından kabul edilme ve ekonomik

değerleri temsil etme özelliğinin önemli olduğunu göstermektedir. Bu tarihsel süreç, ekonomilerin gelişmesiyle birlikte mal paradan standartlaştırılmış madeni paralara, kâğıt paraya ve günümüzde elektronik ve dijital para biçimlerine doğru gerçekleşen dönüşümün temelini oluşturmuştur.

Paranın ortaya çıkışı yalnızca alışveriş işlemlerini kolaylaştıran bir yenilik değildir. Para, ekonomik değerlerin ölçülmesini, ticaretin genişlemesini, tasarruf ve yatırımın gelişmesini ve devletlerin mali kapasitesinin güçlenmesini sağlayarak ekonomik sistemlerin dönüşümünde temel bir rol oynamıştır. Bu nedenle paranın tarihsel gelişimi, aynı zamanda piyasaların, devletlerin ve ekonomik gücün tarihsel gelişimi olarak da değerlendirilebilir.

Para, yalnızca ticaretin kolaylaştırılmasını sağlayan bir araç olmamış; aynı zamanda devlet egemenliğinin, mali gücün, ticaretin ve ekonomik bağımsızlığın göstergesi olmuştur. Özellikle hükümdarların kendi adlarına sikke bastırmaları, para ile siyasal egemenlik arasındaki güçlü ilişkiyi ortaya koymaktadır. Türk para tarihinin en önemli özelliklerinden biri de farklı medeniyetlerle sürekli ekonomik etkileşim içinde olmasıdır. Çin, İran, Bizans, İslam dünyası ve Avrupa ile gerçekleştirilen ticari ilişkiler, Türk devletlerinin para sistemlerinin gelişimini doğrudan etkilemiştir.

Kaynakça

Akyıldız, A. (2001). Kâime. İçinde *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*. Türkiye Diyanet Vakfı.

Arslan, M. (2006). Durmaz Koleksiyonu'ndaki Büyük İskender tetradrahmi definesi. *Belleten, 70*(258), 1–42.

Bayraktar, Y. (t.y.). *İktisadi düşünceler tarihi*. İstanbul Üniversitesi Açık ve Uzaktan Eğitim Fakültesi.

Bulut, R. (2021). Ekonomide paranın tarihçesi ve kullanımı. *Göller Bölgesi Aylık Ekonomi ve Kültür Dergisi Ayrıntı, 9*(100), 61–65.

Eagleton, C., & Williams, J. (2011). *Paranın tarihi* (F. Kahya, Çev.). Türkiye İş Bankası Kültür Yayınları.

Eroğlu, İ. (t.y.). Para. İçinde *TÜBİTAK Ansiklopedisi*. TÜBİTAK Bilim ve Toplum Başkanlığı.

Fidan, M., Dilek, S., & Esev, A. (2019). Dünden bugüne paranın tarihi ve Türkiye'de kâğıt para kullanımı. *Sosyal Bilimler Dergisi, 9*(18), 141–162. https://doi.org/10.31834/kilissbd.613107

Güran, T. (t.y.). *İktisat tarihi*. Anadolu Üniversitesi Açıköğretim Fakültesi Yayını.

Kılıç, S. Ö. (2012). Pers hâkimiyeti altında Batı Anadolu'da sikke basımı. *Balıkesir Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi, 15*(27), 239–246. https://izlik.org/JA78HX95RJ

Kroll, J. H. (2015). Choosing and changing monetary standards in the Greek world during the Archaic and the Classical periods. İçinde G. B. M. G. van der Spek (Ed.), *The ancient Greek economy*. Cambridge University Press.

Mandacı, E. (2019). *Eski Mezopotamya'da ekonomik hayat*. Arkeoloji ve Sanat Yayınları.

Ötümlü, A. (2006). *Tarihten günümüze kadar Bereketli Hilâl'de sosyo-ekonomik yapı* [Yüksek lisans tezi, Marmara Üniversitesi].

Paya, M. M. (2007). *Para teorisi ve para politikası*. Filiz Kitabevi.

Sahillioğlu, H. (1994). Dirhem. İçinde *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*. Türkiye Diyanet Vakfı.

Şçelokov A. A. (1998). Monetı SSSR : Katalog. Finansı İ Statistika (SSCB Paraları: Katalog. Finans ve İstatistik)

Tekin, O. (2009). Sikke. İçinde *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi* (Cilt 37, ss. 179–184). Türkiye Diyanet Vakfı.

Turan, M. H. (2019). Paranın sanallaşma serüveni. *Şarkiyat, 11*(2), 805–818. https://doi.org/10.26791/sarkiat.469673

GÜVENİN SOMUTTAN SOYUTA SEYRİ: PARA NASIL ŞEKİL DEĞİŞTİRDİ?

Kemal COŞKUN[1]

1. GİRİŞ

Her toplum, yaşadığı dönemin koşullarına bağlı olarak temel ve kültürel gereksinimlerini karşılamak amacıyla çeşitli yollara başvurmuştur. Bireyler bu ihtiyaçlarını kimi zaman üretimini veya toplanmasını üstlendiği malları ile kimi zaman kas gücü ve bireysel yetenekleri ile, kimi zaman da değişime aracılık eden nesneler vasıtasıyla gidermeye çalışmıştır. Ne var ki iklim ve coğrafya kısıtları ile yetenek ve üretim kapasitesinin sınırlılığı, tüm ihtiyaçların eş zamanlı ve eksiksiz karşılanmasını olanaksız kılmıştır. Bu yetersizlikler iktisadi bir evrimi tetiklemiş ve para da böylesi bir arayışın neticesinde zengin ve çok katmanlı tarihsel serüvenine başlamıştır.

Bugün, mal ve hizmet dolaşımının merkezi unsuru olan para, iktisat tarihinin en köklü konularından biridir. Hatta en köklü konusu olarak tarif etmek çok da yanlış bir ifade olmayacaktır. Takas sistemi ile başlayan bu yolculuk, sistemin çift yönlü istek uyuşmazlığı ve dayanıksız malların saklanma güçlüğü gibi yapısal sorunları ile mübadeleyi kolaylaştıracak evrensel bir aracın doğuşunu zorunlu kılmıştır. Bu noktada para olarak adlandırılacak ara bir mal gün yüzüne çıkarak, yüzyıllar boyunca somut bir nesne olarak dolaşımda kalmıştır. Zamanla bilgi birikiminin artması, kurumsal yapıların güçlenmesi ve sınır ötesi ticaret ağlarının genişlemesiyle birlikte maddesel sınırlarını aşarak giderek soyutlaşan bir güven ilişkisine evrilmiştir.

Bu çalışmada, değer ölçme ve saklama kabiliyetiyle iktisat tarihinin en temel konularından biri sayılan ve günümüzde mal ile hizmet dolaşımının merkezinde yer alan paranın tarih boyunca büründüğü formlar incelenmektedir. Emtiadan madeni sikkeye, temsili kâğıttan kaydi paraya ve nihayetinde dijital yapılara uzanan bu dönüşüm, ekonomik rasyonalitenin ve toplumsal güvenin gelişim çizgisini simgelemektedir. Bu doğrultuda çalışma, paranın tarihsel uğraklarını kronolojik bir düzlemde ele alarak literatüre nitelikli bir kuramsal çerçeve kazandırmayı ve alandaki araştırmacılara katkı sağlamayı hedeflemektedir.

2. PARA VE ÖZELLİKLERİ

İktisat literatüründe para, farklı kuramsal gelenekler tarafından kendine has dinamiklerle tanımlanmıştır. Menger (1892) parayı, devlet müdahalesinden bağımsız olarak piyasadaki mallar arasında mübadele kabiliyeti en yüksek emtianın kendiliğinden öne çıkmasıyla oluşan organik bir kurum olarak nitelemiştir. Knapp (1924) ise paranın temelde bir hukuk yaratımı olduğunu ve değerini devletin vergi toplama gücü ile yasal ödeme aracı ilan etmesinden aldığını savunmuştur. Paranın dinamik işlevlerine odaklanan Keynes (1930, 1936), onu borç ve fiyat ilişkilerini tayin eden bir hesap birimi ve değeri zaman içinde taşıyan en likit varlık olarak kavramsallaştırmıştır. Friedman (1992) parayı, meselenin toplumsal boyutuna dikkat çekerek alıcıların bir başkasına devredilebileceğine olan ortak inancı sayesinde kabul gören genelleşmiş bir satın alma gücü olarak açıklamaktadır. Bu yaklaşımlar, paranın yalnızca maddi bir nesne değil, piyasa teamüllerinin, hukuki meşruiyetin, likidite tercihinin ve kolektif güvenin kesişim noktasında duran çok boyutlu bir yapı olduğunu ortaya koymaktadır.

Bununla birlikte, paranın kapsamı gündelik algının çok ötesine uzanmaktadır. Mishkin (2015), para kavramı telaffuz edildiğinde bireylerin zihninde yalnızca kâğıt banknotların ve

[1] Dr. Öğr. Üyesi, Alanya Üniversitesi, İktisadi, İdari ve Sosyal Bilimler Fakültesi, Uluslararası Ticaret ve Lojistik Bölümü

madeni paraların canlanmasının yetersiz bir kavrayış olduğunu vurgulamaktadır. Parayı yalnızca mal, hizmet ve borçların ödenmesinde kullanılan fiziki bir değişim aracı olarak gören geleneksel yaklaşımın oldukça dar bir çerçeve çizdiğini belirterek modern iktisatta hisse senedi, tahvil, gayrimenkul ve sanat eserleri gibi çeşitli servet unsurlarının da likidite derecelerine göre parasal bir değer ve servet formu olarak değerlendirildiğini ifade etmektedir. Dolayısıyla para, sadece cüzdandaki fiziki nakitle sınırlı kalmayıp, nakde dönüşme kabiliyeti taşıyan, serveti saklayan ve transfer eden geniş bir finansal varlık yelpazesini kapsamaktadır. Diğer bir taraftan Marx ve Engels (1848) paranın sosyolojik boyutuna odaklanmaktadır. Marx ve Engels'e göre, parayı yalnızca bir değişim aracı değil, insan ilişkilerini ve aile içi bağları nakdi çıkarlara indirgeyen, emeği metalaştıran bir kapitalist sömürü unsuru olarak tanımlamak gerekir (Ferguson, 2008).

Sosyolojik ve felsefi düzeydeki tüm bu eleştirilere karşın para, modern ekonomik düzenin işleyişinde merkezî ve vazgeçilmez bir role sahiptir (Coşkun ve Yıldırım, 2023). Bu vesile ile paranın ekonomik faaliyetler içerisindeki temel fonksiyonları dört ana başlıkta özetlenebilir. İlk olarak para, mal ve hizmetlerin el değiştirmesini sağlayarak bir değişim aracı işlevi görür. İkinci olarak, piyasadaki tüm mal ve hizmetlerin değerini ortak bir paydada ifade eden bir hesap birimi vazifesi üstlenir. Üçüncü olarak, elde edilen gelirin ve servetin gelecekte kullanılmak üzere muhafaza edilmesine imkân tanıyan bir değer saklama aracıdır. Son olarak ise para; taşınabilir, pratik ve erişilebilir yapısı sayesinde taraflar arasındaki mübadele süreçlerini kolaylaştırarak işlem maliyetlerini azaltma fonksiyonunu yerine getirir (Güner, 2019).

3. PARANIN FORMLARI

Çalışmanın bu kısmında, ödeme ve teslim faaliyetlerinin doğrudan takas yoluyla gerçekleştirildiği ilkel dönemlerden, algoritmaların ve dijital ağların hâkim olduğu günümüze kadar paranın katettiği tarihsel serüven incelenmektedir. İktisadi, teknolojik ve toplumsal dinamiklerin etkisiyle şekillenen bu süreçte paranın büründüğü formlar, ortaya çıkış koşulları, getirdikleri yenilikler, kullanım alanları ve sağladıkları avantajlar ile beraberinde getirdikleri dezavantajlar ele alınmaktadır.

3.1. TAKAS

Uluslararası literatürde "bartering" olarak adlandırılan takas yöntemi, serüveni Taş Devri'ne kadar uzanan ve günümüze dek varlığını koruyan en köklü ticaret usulüdür (Gürsoy, 1998). Mal ve hizmetlerin doğrudan el değiştirmesi ilkesine dayanan bu yöntemde, tarafların karşılıklı olarak birbirlerinin elindeki farklı varlıklara ihtiyaç duyması esastır. Eşit ve özgür koşullarda bir araya gelen taraflar, sahip oldukları ürünlerin değerini serbest pazarlık süreçleriyle belirleyerek adil bir mübadele gerçekleştirmeyi hedeflemektedir (Humphrey ve Hugh-Jones, 1992).

Söz konusu yöntem, günümüzde belirli referans varlıklar aracılığıyla rasyonel bir değer mukayesesine imkân tanısa da geçmişin ilkel şartlarında derin bir değerleme kriziyle uygulanmaktaydı. Malların göreli değerinin neye göre saptanacağı ya da hangi emeğe karşı ne oranda ürün verileceği sorusu, mübadelenin önündeki en büyük açmazlardan biriydi. Üstelik bu yapısal belirsizliklere doğa olayları, dönemsel kıtlıklar ve depolama kısıtları da eklenmiş ve sistem zaman zaman daha büyük bir çıkmaza girmekteydi. Ayrıca uygun saklama koşullarının yetersizliği ve coğrafi koşulların elverişsizliği, ürünlerin niteliğini korumayı güçleştirmiştir. Çağlar boyunca süregelen ve bugün bile tarım politikalarının odak noktasında yer alan depolama problemi takasa dayalı ilkel ekonominin sürdürülebilirliğini doğrudan sınırlandırmıştır (Adamson, 1985; Fidan vd., 2019).

Takas faaliyeti, paranın biçimsel bir formu olmaktan ziyade, esasen paranın icadından önceki ilkel mübadele düzenini yansıtan bir yöntem olarak karşımıza çıkmaktadır. Nitekim takas

sisteminde işlemlere aracılık eden evrensel bir mübadele aracı bulunmamakta ve doğrudan malların, hizmetlerin ya da emeğin karşı karşıya geldiği ikili bir değişim süreci işletilmektedir. Dolayısıyla takasın beraberinde getirdiği dezavantajlar, ortak kabul gören ilk parasal biçim olan emtia paranın doğuşunu tetiklemiş ve paranın tarihsel evriminin başlangıç noktasını oluşturmuştur.

3.2. EMTİA PARA

Takas sistemine ilişkin verimsizlikler, tarafları tarafsız ve genel kabul gören bir mübadele aracına başvurmaya mecbur bırakmıştır. Uluslararası literatürde "commodity money" olarak adlandırılan ve bu bağlamda ortaya çıkan emtia veya mal para, zamanla çeşitli toplumlarda kabul görerek etki alanını genişletmiştir. Her ne kadar takas yöntemi marjinal düzeyde varlığını sürdürse de parasallaşma süreciyle birlikte iktisadi motivasyonlar köklü bir dönüşüme uğramıştır. Ekonomik faaliyetlerin nihai hedefi parasal varlıkların edinimi ve sermaye birikiminin maksimizasyonu haline gelme serüveninin temelleri atılmıştır.

Ticaretin hızlanması ve gelişmesiyle birlikte ilk olarak altın ve gümüş gibi değerli madenler ortak değişim aracı haline gelmiş ve bu madenlerden "sikke" adı verilen ilk metal paralar üretilmiştir. İlk madeni paranın M.Ö. 7. yüzyılda Lidya Krallığı tarafından günümüzde Manisa'nın Salihli ilçesinde yer alan Sardes'te basıldığı kabul edilmektedir (Koç, 2009). Bununla birlikte Mezopotamya'daki "şeykel", Çin'deki "tael" gibi damgalı gümüş külçeler ile Hindistan'daki erken madeni örnekler de benzer bir parasal işlev görmüştür. Ancak devlet güvencesiyle darp edilen standart Lidya sikkeleri, pratikliği sayesinde hızla Anadolu'ya ve Akdeniz ticaret havzasına yayılarak mal para sisteminin en güçlü evresini başlatmıştır (Güner, 2019).

Emtia paraların; kolay bozulmaması, uzun ömürlü olması, dayanıklı ve hafif bir yapıya sahip olması madeni parayı dönemin en güvenilir aracı kılmıştır (Fidan vd., 2019). Diğer bir taraftan sikkeler, ekonomik işlevlerinin yanı sıra daima siyasi gücün ve egemenliğin birer sembolü olmuştur (Güner, 2019). Örneğin, ön yüzünde güç sembolü aslan postlu başlığıyla İskender portresini, arka yüzünde ise tahtındaki Zeus tasvirini barındıran ünlü Büyük İskender sikkeleri, geniş bir coğrafyada tedavül görerek hem ticari güveni sağlamış hem de imparatorluğun siyasi otoritesini kitlelere duyurmuştur (Sarıca, 2012).

Takas sisteminin dezavantajlarının yeni bir mübadele aracını zorunlu kılması gibi, madeni para sisteminin beraberinde getirdiği problemler de yeni bir parasal form arayışını tetiklemiştir. Tekil olarak hafif olan altın ve gümüş sikkeler, ticaret hacminin genişlemesi ve işlem tutarlarının büyümesiyle birlikte taşınması güç bir ağırlığa ulaşmıştır. Yüksek işlem hacimlerinin doğurduğu bu lojistik külfet, aynı zamanda ciddi bir fiziki güvenlik riskini de beraberinde getirmiştir. Taşınabilirlik ve güvenlik sorunlarının yarattığı bu baskı, ilerleyen dönemde kâğıt paranın kurumsal zeminini hazırlayacak olan "temsili para" formunun doğuşuna vesile olmuştur.

3.3. TEMSİLİ PARA

Uluslararası literatürde "representative money" olarak ifade edilen temsili para, Smith'e (1776) göre kıymetli madenlerin yerini alarak ticareti hızlandıran bir kolaylık, Jevons'a (1875) göre mübadele etkinliğini artıran bir araç, Keynes'e (1930) göre ise içsel değeri bulunmayan fakat arkasındaki fiziki emtia rezerviyle itfa edilebilen bir değişim belgesidir. Temsili para, özünde fiziki bir emtianın sağladığı satın alma gücünün, hukuki ve kurumsal güvenceye dayalı olarak kâğıt üzerine aktarılmış biçimidir. Madeni paraların taşınmasında yaşanan fiziki güçlükler ve güvenlik riskleri, tarihsel süreçte tasarruf sahiplerini kıymetli madenlerini güvenli kasalara sahip sarraflara ve bankerlere emanet etmeye yöneltmiştir. Bu teslimat karşılığında mülkiyeti belgelemek ve güven tesis etmek amacıyla verilen "banker notları", talep edildiğinde

derhal altın veya gümüşe çevrilebilme taahhüdü içerdiğinden zamanla piyasada doğrudan el değiştirerek ödeme aracı kimliği kazanmıştır (Güner, 2019).

Temsili paranın ilk tarihsel örnekleri, her ne kadar 7. yüzyılda Çin'deki Tang Hanedanlığı dönemine kadar uzanmış olsa da temsili para dendiğinde akla ilk gelen örneğine ise İngiltere'de rastlanmaktadır. 17. yüzyılda kraliyetin tüccar altınlarına el koyma girişimleri sonrasında Londralı tüccarlar altınlarını "Goldsmith" adı verilen sarrafların kasalarında muhafaza etmeye başlamıştır. Sarrafların düzenlediği bu emanet makbuzlarının pazarda serbestçe dolaşması Avrupa banknot sisteminin temel taşını oluşturmuştur (Parasız, 2009; Eğilmez, 2018). 19. yüzyılda Osmanlı Devleti'nde de benzer bir temsili para tecrübesi bulunmaktadır. 1840 yılında Sultan Abdülmecid döneminde Maliye Nazırı Hacı Said Paşa öncülüğünde basılan "Kaime" adı verilen temsili paralar, üzerinde hamiline belirli bir altın ve faiz ödemesi taahhüdü taşımaktaydı. Kayıt ve seri numarası sisteminin yetersizliği nedeniyle hızla taklit edilmiş ve piyasada güven kaybına uğramıştır ve ilerleyen süreçte toplatılarak kağıt paraya geçiş sürecini hızlandırmıştır (Paylanbay, 2007; Uras, 2017; Güner, 2019).

Temsili paradan kâğıt paraya geçişin ardında hem makroekonomik kısıtlar hem de kurumsal denetim sorunları yer almaktadır. Hızla büyüyen küresel ticaret hacmi, savaşlar ve kamu harcamaları, para arzını sınırlı altın rezervlerine bağımlı kılan altın standardını sürdürülemez hale getirmiştir. Bununla birlikte, temsili kâğıt senetlerin kolaylıkla taklit edilmesi ve piyasadaki sahte emisyonu engelleyecek merkezi bir denetim mekanizmasının bulunmayışı, sisteme duyulan güveni sarsmıştır. Yaşanan bu güven krizleri ve likidite yetersizliği neticesinde, arkasında maden teminatı bulunmayan ancak doğrudan devlet otoritesi ve yasal yaptırım gücüyle korunan kâğıt para rejimine geçilmiştir.

3.4. KAĞIT PARA

Uluslararası literatürde "paper money" olarak ifade edilen kâğıt para, modern ekonomilerde tamamıyla itibari bir nitelik kazanmıştır. İtibari paranın satın alma gücü, mal veya madeni paralarda olduğu gibi bünyesinde barındırdığı içsel bir kıymetten ya da altın ve gümüş karşılığından değil, doğrudan kamu otoritesinin bu kâğıtları yasal ödeme aracı ilan etmesinden ileri gelmektedir (Ünsal, 2017). Özünde yalnızca bir kâğıt parçasından ibaret olan bu araçların genel kabul görmesini sağlayan en önemli unsur ise devletin sunduğu yasal güvence ile iktisadi aktörlerin bu kurumsal otoriteye duyduğu toplumsal güven mutabakatıdır (Akdiş, 2001). Ayrıca kamu otoritesinin yetki verdiği resmî kurumlarca piyasaya sürülen ve madeni bir rezerv teminatı taşımayan bu emisyonlar, itibari para olarak da adlandırılır. Herhangi bir maden garantisi barındırmaması sebebiyle bu paraların tedavül maliyeti salt kâğıt, mürekkep ve darphane basım harcamalarından ibarettir. Kendi içsel kıymeti bulunmayan kâğıt paranın piyasadaki değişim gücü, üzerinde yer alan nominal değerle sınırlıdır (Güner, 2019).

M.S. 2. yüzyılda Çin'de Ts'ai Lun isimli bir memur tarafından icat edilen kâğıdın parasal bir araca evrilmesi yine Çin'de Tang Hanedanlığı döneminde gerçekleşmiştir. Üzerinde resmi mühür ve devlet garantisi taşıyan bu ilk kâğıt paralar, hafifliği nedeniyle "uçan para (jiaozi)" olarak adlandırılmış ve ticarette hızla benimsenmiştir. Ming Hanedanlığı döneminde de kurumsallığını koruyan bu uygulamanın günümüze kalan en eski örneği, dut ağacı liflerinden üretilmiş olup bugün British Museum'da sergilenen "Büyük Ming Kâğıt Parası"dır (Yaz, 2020). Esasen doğu menşeli bir gelişme olan kâğıdın üretimi, 8. yüzyılda Semerkant'ta esir alınan Çinlilerden Araplara, oradan da tercüme ve ticaret kanallarıyla Avrupa'ya geçmiştir (Hall, 1968). Kâğıt paranın Batı'daki ilk resmi uygulamaları ise 17. yüzyılın sonlarında görülmüştür. Amerika'da kâğıt para öncelikle asker maaşlarının ödenmesinde tedavüle sokulurken, Avrupa'da ilk resmi banknot ihraç imtiyazı, İsveç'te kurulan ve günümüz merkez bankacılığının öncülerinden sayılan Sveriges Riksbank'a (Stockholm Bankası) verilmiştir (Akyıldız, 1996).

Kısaca kâğıt paralar, kamu otoritesinin kendilerine atfettiği nominal değer ve toplumsal itibar nispetinde tedavül kabiliyeti kazanan itibari varlıklardır (Akyıldız, 2003). Temsili ve kâğıt paralar aynı pratik iktisadi ihtiyaçlardan doğup benzer değişim işlevlerini yerine getirse de aralarındaki temel fark konvertibilite esasına dayanır. Temsili para arkasında altın veya gümüş gibi somut bir maden teminatı barındırırken, modern kâğıt paraların arkasında hiçbir emtia karşılığı bulunmamakta ve değeri yalnızca devletin yasal güvencesinden kaynaklanmaktadır (Coşkun ve Yıldırım, 2023).

3.5. KAYDİ PARA

Modern bankacılık sisteminin gelişimi, literatürde "banka parası" olarak da adlandırılan kaydi paranın yaygınlaşmasını sağlamıştır. Kaydi para, ticari bankaların topladıkları mevduatları kredi mekanizması yoluyla genişleterek bilançolarında muhasebeleştirdiği ve dolaşıma soktuğu satın alma gücünü ifade etmektedir. Bu süreç, merkez bankası tarafından yeni bir fiziki banknot basımı anlamına gelmemekte ve aksine mevcut parasal tabanın bankacılık bilançolarında borç-alacak kayıtları şeklinde genişlemesini temsil etmektedir. Kaydi paranın gelişiminin temelinde, bilgi ve iletişim teknolojilerindeki ilerlemenin sağladığı zaman ve mekân tasarrufu yatmaktadır. Bu sayede tarafların fiziki olarak bir araya gelmesine gerek kalmaksızın, yüksek hacimli fon transferleri ve takas işlemleri saniyeler içerisinde güvenli muhasebe kayıtları üzerinden gerçekleştirilebilir hale gelmiştir.

Enflasyonist aşınma haricinde, fiziki banknotların maddi deformasyon nedeniyle değerini tamamen yitirmesi modern sistemde pek olası değildir. Zira yıpranan kâğıt paralar ihraççı merkez bankaları tarafından periyodik olarak tedavülden çekilerek yenileriyle ikame edilmektedir. Bankacılık bilançolarında varlık bulan kaydi paranın ise fiziki bir yıpranmaya maruz kalması yapısı gereği imkânsızdır. Buna karşın kaydi para, onu ihraç eden ticari bankanın iflası veya temerrüde düşmesi gibi kredi ve karşı taraf risklerini bünyesinde barındırmakta, bu da söz konusu mevduatın tamamen silinmesi riskini canlı tutmaktadır. Öte yandan kısmi rezerv sisteminde mevduatların krediye, açılan kredilerin ise yeniden mevduata dönüştüğü bu döngüsel süreç, kaydi para çarpanı mekanizması aracılığıyla sistem içi likidite genişlemesini sürekli beslemektedir (Eken ve Kale, 2018).

3.6. ELEKTRONİK PARA

Bankacılık sektörünün dijital dönüşüm süreci; internet altyapısının yaygınlaşması, bilgi ve iletişim teknolojilerine erişimin kolaylaşması, akıllı cihazların toplumun geniş kesimleri tarafından benimsenmesi ve sektör içi rekabet dinamiklerinin etkisiyle büyük bir ivme kazanmıştır. Söz konusu dijitalleşme dalgası, geleneksel ödeme ve takas altyapılarını da köklü bir evrime tabi tutmuş ve bu dönüşümün doğal bir sonucu olarak elektronik para kavramı ortaya çıkmıştır (Coşkun ve Yıldırım, 2023).

1950'lerde ABD'de geliştirilen Elektronik Fon Transferi (EFT), fon aktarımlarını hızlandırarak ve güvenliği artırarak ödeme sistemlerinde yeni bir dönem başlatmıştır. Başlangıçta e-para ihracının sadece bankalarla sınırlandırılması öngörülmüşse de zamanla banka dışı kuruluşların da yetkilendirilmesi kabul görmüştür. 2000 yılındaki AB Elektronik Para Direktifi ve 2001'de İngiltere'de kurulan Elektronik Para Kurumu (EMA) ile elektronik para uluslararası düzeyde kurumsallaşmıştır (Yüksel, 2015).

Ödemelerin ve ticari işlemlerin çevrim içi kanallara taşınması, iktisadi aktörlere zaman, mekân ve işlem maliyeti boyutlarında belirgin bir esneklik kazandırmıştır. Coğrafi ve zamansal kısıtları ortadan kaldıran bu altyapı, işlemlerin süratli ve güvenli biçimde tamamlanmasına imkân tanıyarak dijital ödeme araçlarına yönelik talebi hızla artırmıştır (Şenbayram, 2019). Nakit paraya ikame olarak geliştirilen elektronik para (e-para), kavramsal düzeyde kripto varlıklarla benzeşse de iki temel niteliğiyle onlardan kesin biçimde ayrışır: İlk olarak e-para

merkezi bir kamusal ya da kurumsal otoritenin gözetiminde ihraç edilir. İkinci olarak ise özünde mevcut yasal nakit paranın elektronik kayıtlara dönüştürülmüş dijital karşılığını temsil eder (Chida vd., 2001).

3.7. KRİPTO PARA

Elektronik para sistemleri mübadeleyi dijitalleştirmiş olmasına karşın, merkez bankaları ve ticari bankalar gibi merkezi otoritelerin denetim ve onay mekanizmalarına bağımlı kalmaya devam etmiştir. Bu aracı kurumlara duyulan güven gereksinimi, beraberinde karşı taraf riskini, işlem maliyetlerini ve merkeziyetçi kısıtlamaları getirmiştir. 2008 küresel krizi sonrasında geleneksel finansal mimariye yöneltilen güven sorgulamaları, aracısız ve sansüre dirençli bir değer transferi talebini güçlendirmiştir. Bu arayış, güvenin kurumlardan alınıp dağıtık defter teknolojilerine ve şifreleme algoritmalarına devredildiği kripto para dönemini başlatmıştır.

Dijital bir para arayışı, David Chaum'un 1983 yılında yayımladığı "kör imza (blind signatures)" yaklaşımı ve 1994'te geliştirdiği e-cash projesiyle kuramsal ve pratik bir zemin kazanmıştır (Chaum, 1983). İzleyen süreçte E-Gold (1996), Nick Szabo'nun Bit Gold (1998), Wei Dai'nin B-Money (1998) ve Adam Back'in geliştirdiği HashCash (2002) gibi erken dönem öncül denemeleri ortaya çıkmıştır (Back, 2002). Ancak kriptografik şifreleme yöntemlerine dayalı bu yapıların küresel ölçekte kitleselleşmesi ve kurumsal bir kimlik kazanması, 2008 yılında Satoshi Nakamoto tarafından tanıtılan Bitcoin ile gerçekleşmiştir (Nakamoto, 2008). Temelini gelişmiş kriptografik protokollere dayandıran bu varlıklar genel olarak "kripto para" biçiminde adlandırılmaktadır. Her ne kadar sanal para olgusu tarihsel olarak daha eskiye dayansa da mevcut popülaritesini ve piyasa derinliğini Bitcoin ile elde etmiştir. Yeni alternatif kripto paraların da pazara dahil olmasıyla birlikte, kripto varlıklar bir yandan geleneksel finans teorisinde yeni bir yatırım aracı ve spekülatif varlık sınıfı olarak tartışılmaya başlanmış, diğer yandan milyarlarca dolarlık günlük işlem hacimlerine ulaşarak küresel finansal sistemin dikkat çeken dinamiklerinden biri haline gelmiştir.

4. SONUÇ

İktisat tarihi boyunca paranın geçirdiği dönüşüm; özünde işlem maliyetlerini düşürme, mübadele hızını artırma ve değer saklama işlevini optimize etme arayışının somut bir tezahürüdür. Takas sisteminin doğurduğu çift yönlü istek uyuşmazlığı ve saklama kısıtları, toplulukları madeni sikkeler gibi dayanıklı emtia paralara yöneltmiştir. Ancak ticaret hacminin küresel ölçekte genişlemesi ve madeni paraların lojistik ile güvenlik riskleri doğurması, sistemi önce maden teminatlı temsili senetlere, nihayetinde ise devletin egemenlik ve yasal güvencesine dayalı kâğıt paralara taşımıştır. Bu tarihsel rota, paranın maddesel bir varlıktan kurumsal ve toplumsal bir mutabakata doğru evrildiğini açıkça ortaya koymaktadır.

Bankacılık sisteminin kurumsallaşması ve bilgi-iletişim teknolojilerindeki devrim, paranın fiziki varlığını daha da geri plana itmiştir. Kısmi rezerv sistemine dayalı kaydi para mekanizması sayesinde para, banka bilançolarında borç-alacak kayıtları şeklinde genişleyen bir satın alma gücüne dönüşmüştür. Devamında elektronik fon transferleri ve dijital cüzdanlar aracılığıyla zaman ve mekân kısıtları büyük ölçüde aşılmıştır. Elektronik para aşaması, geleneksel yasal paranın dijital platformlara taşınarak işlem maliyetlerinin asgariye indirilmesini sağlarken, parasal sistemin merkezi otoriteye ve kurumsal güvene olan bağımlılığını muhafaza etmiştir.

Tarihsel serüvenin günümüzdeki en radikal uğrağını temsil eden kripto paralar ise güven olgusunu merkezi otoritelerden ve finansal aracılardan alarak kriptografik algoritmalara ve dağıtık defter teknolojilerine devretmiştir. Paranın bu somuttan soyuta, maddeden koda uzanan seyri ise değerin kaynağının fiziki nesnelerden ziyade iktisadi aktörlerin üzerinde uzlaşmaya çalıştığı ortak inanç ve matematiksel işlemler olduğunu göstermektedir. Gelinen noktada

dijitalleşme ve merkeziyetsizlik dinamikleri, paranın geleneksel egemenlik sınırlarını ve klasik iktisat kuramlarını yeniden tartışmaya açmakta ve geleceğin finansal mimarisinin bu teknolojik ve yapısal dönüşüm ekseninde şekilleneceğini işaret etmektedir.

KAYNAKLAR

Adamson, P. B. (1985). Problems over storing food in the ancient near east. *Die Welt des Orients*, 16, 5-15.

Akdiş, M. (2001). *Para teorisi ve politikası*. İstanbul: Beta Yayınları.

Back, A. (2002). Hashcash-a denial of service counter-measure.

Chaum, D. (1983). Blind signatures for untraceable payments. In Advances in cryptology. Springer, Boston, MA, 199-203.

Chida, E., Mambo, M. ve Shizuya, H. (2001). Digital money–a survey. Interdisciplinary Information Sciences, 7(2), 135-165.

Coşkun, K., Yıldırım, S. (2023). Paranın Tarihsel Serüven İçerisindeki Formları. *Muhasebe ve Finans Tarihi Araştırmaları Dergisi,* (25), 85-103.

Eğilmez, M. (2018). *Tarihsel süreç içerisinde dünya ekonomisi*. İstanbul: Remzi Kitabevi.

Eken, M. H. & Kale, S. (2018). Finans teorisi kapsamında para arzı bileşenleri üzerine bir inceleme: TCMB örneği. *Kırklareli Üniversitesi İktisadi ve İdari Bilimler Fakültesi Dergisi*, *7*(3), 176-189.

Ferguson, N. (2008). *The ascent of money*. New York: The Penguin Press.

Fidan, M., Dilek, S. ve Esev, A. (2019). Dünden bugüne paranın tarihi ve Türkiye'de kâğıt para kullanımı. *Kilis 7 Aralık Üniversitesi Sosyal Bilimler Dergisi*, 9(18), 141-162.

Friedman, M. (1992). *Money mischief: episodes in monetary history*. Harcourt Brace Jovanovich.

Güner, M. F. (2019). *Geçmişten günümüze finansal piyasalar*. İstanbul: Beta Yayıncılık.

Gürsoy, C. (1998). *Dünyada ve Türkiye'de barter (takas) ticareti*. İstanbul: Göksu Matbaacılık.

Humphrey, C. ve Hugh-Jones, S. (1992). *Barter, exchange and value: an anthropological approach*. Cambridge University Press.

Jevons, W. S. (1875). *Money and the mechanism of exchange*. D. Appleton and Company.

Keynes, J. M. (1930). *A treatise on money: In two volumes (Vol. 1: The pure theory of money)*. Macmillan.

Keynes, J. M. (1936). *The general theory of employment, interest and money*. Macmillan & Co.

Knapp, G. F. (1924). *The state theory of money*. Macmillan & Company.

Koç, Ü. (2009). XV. yüzyıldan XVII. yüzyıl ortalarına değişen gümüş arzı ve yansımaları üzerine bazı değerlendirmeler. *Elektronik Sosyal Bilimler Dergisi*, 8(27), 269-286.

Marx, K., & Engels, F. (1848). *The communist manifesto* (S. Moore, Çev., 1888). Workers' Educational Association.

Menger, C. (1892). On the origins of money. *The Economic Journal*, 2(6), 239–255.

Mishkin, F. S. (2015). *The economics of money, banking, and financial markets* (11th ed.). Pearson.

Nakamoto, S. (2008). *Bitcoin: A peer-to-peer electronic cash system*.

Parasız, İ. (2009). *Para, banka ve finansal piyasalar*. Ankara: Ezgi Kitabevi Yayınları.

Paylanbay, E. (2007). XIX. yüzyıl Osmanlı mali bunalımı ve çözüm aracı olarak Kaime uygulaması. *T.C. Balıkesir Üniversitesi F.E.F. Karesi Tarih Kulübü Bülteni*, 1.

Sarıca, Ş. İ. (2012). Diyarbakır ve Mardin müzelerinde bulunan Batman bölgesinde bulunan Helenistik döneme ait belli başlı sikkeler. *International Science and Culture Symposium*, 1209-1215.

Smith, A. (1776). *An inquiry into the nature and causes of the wealth of nations*. W. Strahan and T. Cadell.

Şenbayram, E. A. (2019). Paranın geldiği uç nokta: bitcoin. *Econharran*, 3(4), 72-92.

Uras, G. (2017). *Sanayileşecektik büyüyecektik n'oldu bize?*. İstanbul: Doğan Kitap.

Ünsal, E. (2017). *Makro iktisat*. Ankara: Murat Yayınları.

Yaz, D. A. (2020). *Antik çağdan geleceğe para*. İstanbul: Timaş Yayınları.

Yüksel, A. E. B. (2015). Elektronik para, sanal para, bitcoin ve linden doları'na hukuki bir bakış. *Journal of Istanbul University Law Faculty*, 73(2), 173-220.

Sibel CENGİZ YILDIRIM[1]

TÖZDEN GÜVENE: KRİZ DÖNEMLERİNDE ALTIN İLE KAĞIT PARA ARASINDAKİ ONTOLOJİK ÇATIŞMA VE FETİŞİZM

1.GİRİŞ

Kriz dönemlerinde paranın ne olduğu ve değerini nereden aldığı sorusu, olağan zamanlarda görünmez kalan toplumsal ve kurumsal ilişkileri açığa çıkarır. Enflasyonun hızlandığı, ulusal paranın satın alma gücünün zayıfladığı, döviz kurunun istikrarsızlaştığı veya bankacılık sistemine duyulan güvenin sarsıldığı dönemlerde para, gündelik alışverişleri kolaylaştıran tarafsız bir araç olmaktan çıkar ve toplumsal güvenin temel göstergelerinden biri hâline gelir. Bu koşullarda bireyler yalnızca ellerindeki paranın ne kadar mal ve hizmet satın alabildiğini değil, aynı zamanda bu paranın gelecekte de kabul edilip edilmeyeceğini sorgular. Kâğıt para ile altın arasındaki karşıtlık da tam bu sorgulama içinde belirginleşir. Altın, fiziksel olarak elde tutulabilen, kıt ve dayanıklı bir varlık olduğu için gerçek veya kalıcı değerin simgesi olarak algılanırken, kâğıt para, değerini devletin hukuki düzenine, merkez bankasının politikalarına ve toplumun ortak kabulüne borçlu olduğu için daha soyut ve kırılgan bir araç olarak görülür (Simmel, 2014; Searle, 1995).

Bu algı, altın ile kâğıt para arasındaki farkın yalnızca maddi özelliklerden kaynaklandığı izlenimini doğurur. Buna göre altın değerini kendi maddi varlığından alırken, kâğıt para değerini dışsal bir otoriteden veya toplumsal kabullerden alır. Ancak bu yaklaşım, her iki para biçiminin de tarihsel ve toplumsal olarak kurulmuş niteliğini yeterince açıklamaz (Marx, 1976:188–244). Altının para olarak kullanılabilmesi için belirli bir ağırlık ve saflık standardına bağlanması, ölçülmesi, basılması, hukuken tanınması ve toplum tarafından kabul edilmesi gerekir (Ingham, 2004: 69–105). Benzer biçimde kâğıt paranın satın alma gücü de yalnızca üzerinde yazılı nominal değerden oluşmaz. Kâğıt para ise devletin vergi toplama gücü, merkez bankasının para politikası, bankacılık sisteminin işleyişi, ekonomik üretim kapasitesi ve toplumun gelecekteki kabul beklentisi tarafından desteklenir (Aglietta, 1979:110–135). Bu nedenle altın ile kâğıt para arasındaki karşıtlık, gerçek para ile sahte para arasındaki bir ayrım olarak kurulamaz.

Bu çalışma, söz konusu karşıtlığı kuramsal ve karşılaştırmalı bir perspektiften ele almaktadır. Çalışmanın temel sorusu, kriz dönemlerinde altın ile kâğıt para arasındaki farkın gerçek bir

[1] Prof. Dr., Ardahan Üniversitesi, İİBF, İktisat Bölümü, sibelcengiz@ardahan.edu.tr

ontolojik farklılığa mı, yoksa paranın toplumsal ilişkiler içinde üretilen değerinin nesnelere aktarılmasından kaynaklanan bir fetişizm biçimine mi dayandığıdır. Bu soru üç yönden incelenmektedir. İlk olarak paranın ontolojik statüsü tartışılmakta; paranın fiziksel bir nesne mi, yoksa kurumlar, kurallar ve toplumsal kabuller tarafından sürdürülen ilişkisel bir varlık mı olduğu değerlendirilmektedir (Ingham, 2004: 1–30). İkinci olarak metalist ve kartalist yaklaşımlar karşılaştırılmakta; değerli madenin içsel değerini ve parasal istikrarını vurgulayan metalist açıklama ile paranın devlet, vergi, borç ve hukuki tanıma ilişkileri içinde oluştuğunu savunan kartalist açıklama arasındaki fark ortaya konulmaktadır (Knapp, 1924:1–8). Üçüncü olarak Marx (1976), Simmel (2014), Baudrillard (1994) ve Graeber'in (2011) yaklaşımlarından yararlanılarak, kriz dönemlerinde altına yönelişin ekonomik olduğu kadar sembolik ve toplumsal anlamı da açıklanmaktadır.

Kuramsal tartışmanın merkezinde "töz" ile "ilişki" arasındaki ayrım bulunmaktadır. Metalist yaklaşımda para, değerini öncelikle altın ve gümüş gibi maddi bir temelden alan bir varlık olarak düşünülür. Kartalist ve kredi temelli yaklaşımlarda ise para, devletin hesap birimi belirleme ve vergi kabul etme gücüyle; borç, alacak ve ödeme ilişkileriyle ve hukuki ve siyasal kurumların sürekliliğiyle açıklanır (Knapp, 1924:1–8; Innes, 1914:151–168). Marx'ın eleştirel yaklaşımı bu iki kutup arasındaki gerilimi başka bir düzleme taşır. Marx'a göre para, toplumsal emek ilişkilerinin genel eşdeğer biçiminde görünmesini sağlar (Marx, 1976:188–244). Böylece insanlar arasındaki ilişkiler, nesneler arasındaki ilişkiler gibi algılanır. Altının "kendinde değer" taşıdığı inancı bu nedenle yalnızca ekonomik bir yanılgı değil, toplumsal ilişkilerin belirli bir nesnenin doğal özelliğiymiş gibi görünmesi anlamında fetişist bir görünüm kazanır (Marx, 1976:188–244).

Simmel'in para kuramı bu tartışmayı toplumsal ilişki ve güven boyutuyla tamamlar. Para, farklı malları, emekleri ve yükümlülükleri ortak bir ölçü içinde karşılaştırılabilir hâle getirirken aynı zamanda bireyler arasındaki ilişkileri soyutlar ve nesneleştirir (Simmel, 2014). Olağan zamanlarda bu nesneleşme o kadar başarılıdır ki insanlar banknotun neden belirli bir satın alma gücüne sahip olduğunu sorgulamaz (Simmel, 2014; Ingham, 2004:45–68). Kriz dönemlerinde ise bu sessiz kabul bozulur. Banknotun arkasındaki hukuki, siyasal ve toplumsal güven görünür hâle gelir; bireyler soyut parasal ilişki yerine fiziksel olarak elde tutulabilen altını bir güvence olarak görmeye başlayabilir (Dodd, 1994:72–95). Dolayısıyla altına yöneliş, yalnızca bir portföy çeşitlendirmesi veya fiyat beklentisiyle açıklanamaz; aynı zamanda para düzeninin dayandığı güven ilişkilerine verilen toplumsal bir tepki olarak da değerlendirilmelidir (Ingham, 2004: 45–68).

Çalışma literatür temelli ve kuramsal niteliktedir. Altın ve kâğıt para arasında doğrudan bir getiri karşılaştırması yapmak yerine, iki para biçiminin değer ve güven üretme mekanizmaları karşılaştırılmaktadır. Bu kapsamda altın para ile kâğıt para; maddi taşıyıcı, değer dayanağı, parasal arz, kurumsal güven, kriz algısı ve kırılganlık bakımından ele alınmaktadır. Makalenin temel savı, altının "gerçek", kâğıt paranın ise "sahte" olduğu yönündeki yaygın algının mutlak bir ontolojik üstünlük göstermediğidir. Altın, maddi niteliği sayesinde güveni somutlaştırır; kâğıt para ise güveni hukuk, devlet, bankacılık ve toplumsal kabul üzerinden kurar (Aglietta, 1979: 110–135). Kriz dönemlerinde altına yöneliş, altının tüm toplumsal ilişkilerden bağımsız bir değer taşıdığını değil, kâğıt parayı destekleyen kurumsal güvenin zayıfladığını gösterir (Ingham, 2004: 45–68; Dodd, 1994: 72–95).

2. ONTOLOJİK KIRILMA: KRİZ ALGISI VE ALTIN-İTİBARİ PARA ÇATIŞMASI

Kriz dönemlerinde toplumların kâğıt paradan altına yönelişi, normal zamanlarda hiç sorulmayan "paranın değeri nereden geliyor?" sorusunun sorulmasına neden olur. Bankadaki mevduatın veya kredi kartıyla yapılan harcamaların doğrudan değerin kendisi olduğu zannedilir. Buna karşın kurun arttığı, enflasyonun yükseldiği ve bankaların güvenirliğini kaybettiği dönemlerde bu sessiz kabul bozulur. İnsanlar ellerindeki paranın değerini sorgulamaya, neye karşılık geldiğini anlamaya çalışarak çoğu defa değerli madenlere yönelirler. Bu değerli madenlerin en önemlisi de çoğunlukla altın olur. Altına yöneliş sadece rasyonel bir portföy tercihi değildir, aynı zamanda gerçekte var olduğuna ilişkin kolektif bir sezginin bilinç düzeyine çıkmasıdır.

Kriz dönemlerinde altına yönelmenin gündelik dilde güçlü bir karşılığı vardır: *"Gerçek para altındır, itibari[2] para itibari paradır."* Peki, altın para ile kâğıt para arasındaki fark, ontolojik bir farklılığa mı dayalıdır yoksa farklı iki varlık türüne mi işaret eder? Altın para ve kâğıt para arasındaki fark gerçekten ontolojik bir fark mıdır, yoksa bu fark paranın toplumsal bir ilişki biçimi olarak nasıl algılandığına dair fetişizmin kriz anında aldığı biçim midir?

Bu bağlamda altın ile kâğıt para arasındaki çatışma üç temel düzeyde incelenmektedir. İlk olarak paranın ontolojik statüsü tartışılmakta ve paranın fiziksel bir nesneden ziyade ne tür bir varlık olduğu değerlendirilmektedir (Mäki, 2020:245). İkinci olarak, altın standardı ile itibari para düzeni arasındaki tarihsel ve kuramsal farklar ele alınmaktadır (Polanyi, 2000:60–80). Üçüncü olarak, kriz dönemlerinde insanların altına yönelmesinin toplumsal algı, güven ve

[2] İtibari para, arkasında altın veya gümüş gibi herhangi bir fiziksel maden karşılığı bulunmayan, değerini ve geçerliliğini tamamen devletin yasal otoritesinden, merkez bankası düzenlemelerinden ve toplumun o para birimine duyduğu güvenden alan resmi para birimidir. Kağıt paradır.

belirsizlik açısından taşıdığı anlam açıklanmaktadır (Simmel, 2014: 115–145; Dodd, 1994:72–95).

Yüzyıllar boyunca paranın sahip olduğu fonksiyonları yerine getiren altın, günümüzde günlük değişim aracından ziyade bir yatırım ve güvence aracı olarak kullanılsa da öneminden bir şey kaybetmemiştir. Her ne kadar finansal piyasaların küreselleşmesi ve yatırım araçlarının çeşitlenmesi altını dolaşımda geri plana itmiş gibi gözükse de, altın tarihsel ve sosyo-ekonomik nedenlerle hâlâ önemini korumaktadır. Ayrıca kriz dönemlerinde ve savaş zamanlarında insanların en güvendiği varlık olarak görülmektedir.

Ekonomik kriz dönemlerinde altın ile kâğıt para arasında beliren gerilim, basit bir fiyat ya da getiri meselesi değil, iki farklı değer ontolojisinin çatışması olarak ele alınmalıdır. Georg Simmel, kâğıt paranın değerini maddesinden değil, toplumsal güven ağından ve yasal otoriteden aldığını; buna karşılık değerli madenlerin nesnesel bir içsellik yanılsaması barındırdığını detaylıca inceler (Simmel, 2014:115–145). Olağan zamanlarda kâğıt para ve altın arasındaki bu ontolojik ve işlevsel farklılıklar toplumsal bilinçte görünmezdir; ancak krizler bu örtük kabiliyeti açığa çıkaran birer epistemik moment işlevi görür.

3. PARANIN ONTOLOJİSİ

Ontoloji terimi, felsefede varlık bilimi olarak tanımlanır. Para ontolojisi, paranın gerçek doğasını, varoluş biçimini, özünü ve toplumsal gerçeklik içindeki yerini inceleyen felsefi ve kuramsal yaklaşımdır (Mäki, 2020: 245). Bu durumda paranın varoluşsal temeli nedir? Para fiziksel bir nesne midir, ya da insanlar arasındaki ilişkilerden mi doğar? Değer dediğimiz şey paranın içinde içkin midir, ya da insanlar arasındaki ilişkiden mi doğar? Paranın değeri de ontolojisiyle bağlantılı bir kavramdır. Paranın değeri, paranın salt bir ölçü birimi olmadığını, gerçekte insanlık tarihiyle ilgili olduğunu, iktidar ilişkisini ve toplumsal kurguyu bünyesinde barındırdığını ortaya koyar.

Mäki'ye göre para, kurumsal olarak sürdürülen nedensel güçlerin bir bileşimidir (2020: 245). Para bir nesne değil, belirli bir kurumsal yapı içinde ödeme yapabilme, borç kapatabilme ve değer ölçebilme gücüne sahip toplumsal bir varlıktır. Bu yaklaşım, paranın fiziki varlığını ve işlevini birbirinden ayırır. Altın sikkenin nesnel varlığı, onun dayanıklılığı ve bölünebilirliği nedeniyle kullanılabilirliğini kolaylaştırabilir. Altının bu özellikleri altını tek başına para yapmaz. Altının para olarak kabul edilmesi için toplum tarafından kurumsal olarak kabul görmesi gerekir (Ingham, 2004: 69–105).

Kâğıt para için de benzer bir durum söz konusudur. Kâğıt paranın kendisi kullanım değeri bakımından üzerinden yazılı nominal değere sahip değildir. Buna rağmen insanlar onu mal ve hizmet satın almak için kabul ederler. Bu durumda kâğıt para ile altın para arasındaki ontolojik

fark, kâğıt paranın sahte, altının ise gerçek para olmasından ileri gelmez. Özellikle kriz dönemlerinde kâğıt paranın arkasındaki devletin hukuki gücü ve toplumsal güven sarsıldığı için insanlar kâğıt paradan kaçıp altına sığınırlar. Bu durum, altının mutlak üstün ve kâğıt paranın ise sahte olduğu olgusunu doğrulamaz; aksine saf bir ontolojik üstünlük iddiası olarak okunamaz. Olağan günlerde kâğıt paranın kurgusunu kabul eden toplum, kriz anlarında bu soyut güvenin eridiğini görür (Simmel, 2014: 115–145). O anlarda bireyler, temsilî olanın belirsizliğinden kaçarak, değerini kendi maddesinde taşıyan somut nesneye, yani altına sığınırlar (Polanyi, 2000: 60–80). Bu yöneliş, yalnızca rasyonel bir korunma stratejisi değil; belirsizlik karşısında insanın en kadim ve elle tutulur güvenceye duyduğu inancın bir dışavurumudur (Simmel, 2014: 115–145; Polanyi, 2000: 60–80).

4. TÖZ İLE İLİŞKİ OLARAK DEĞER

Altın ile kâğıt paranın ontolojik ve kuramsal karşılaştırması, felsefi zeminde töz ile ilişki ontolojisi arasındaki ayrıma dayanır (Cassirer, 1923: 1–35). Ernst Cassirer'in "tözden işlev kavramına" geçiş olarak tanımladığı bu dönüşüm paranın tarihinde de görülür; paranın değeri, fiziksel içeriğinden işlevine kaymıştır (Cassirer, 1944:109–130). Bu çerçevede altın, değerin nesnede içsel olduğu tözsel anlayışı temsil ederken; itibari kâğıt para, değerin tamamen ilişkisel ve sözleşmesel olduğu kutbu simgeler. Ancak gerçek sistemler hiçbir zaman bu uçlarda saf kalmamış; altın standardı döneminde bile kâğıt dolaşımda, altın ise rezerv güvencesi olarak yer almıştır (Polanyi, 2000: 60–80). İkinci bir eksen ise değerin doğal mı yoksa toplumsal mı olduğu sorusudur. Metalizm değeri tözsel ve doğal kabul ederken, Kartalizm ilişkisel ve toplumsal sayar (Knapp, 1924:1–15).

5. METALİZM

Aristoteles, paranın kökenini iki farklı kitabında farklı şekilde açıklar. *Politika* kitabında takasın zorluklarını aşmak için pratik bir araç olarak, devlet eliyle veya ortak uzlaşıyla değerli bir metalden türediğini söyler (Aristoteles, *Politika*, Kitap I, Bölüm 9, 1257). Ancak *Nikomakhos'a Etik*'te paranın adının Yunancada yasa anlamına gelen *nomos* sözcüğünden türediğini belirtmiştir. Buna göre paranın değerinin doğadan değil, toplumsal bir uzlaşıdan ve yasal düzenlemelerden geldiğini vurgular (Aristoteles, *Nikomakhos'a Etik*, V. Kitap, 5. Bölüm, 1133a: 19–31).

Klasik metalist olan John Locke, paranın değerinin devlet tarafından belirleneceğini belirtmiştir. Avusturya Okulu'nun kurucusu olan Carl Menger, paranın bir devlet icadı veya yasa sonucu değil bireylerin eylemleriyle ortaya çıktığını belirtir (Menger, 1892). Avusturya Okulu'nun başka bir temsilcisi olan Ludwig von Mises, paranın bugünkü değerinin geçmişteki mal değerine dayandığını öne sürerek paranın değerini sübjektif değer teorisiyle açıklar.

Friedrich Hayek, 1976 tarihli çalışmasında paranın devlet tekelinde kalmasının enflasyona ve ekonomik istikrarsızlığa yol açtığını savunarak paranın devletleştirilmesini eleştirmiş; bunun yerine devlet tekelinin kaldırılarak özel para birimlerinin piyasada rekabet etmesini önermiştir (Mäki, 2020:245–263).

Metalist gelenek açısından kriz, kâğıt paranın doğasından kaynaklanır. Metal karşılığı olmayan parada, devletin sınırsız para basma eğilimine karşı hiçbir engel yoktur. Enflasyon, sistemin ahlaki ve yapısal bir bozulmasıdır. Bu bakışa göre kriz esnasında altına yönelen toplum yanılmamaktadır. Metalizmin en büyük gücü, toplumsal algıyla birebir örtüşmesidir. "Altın değer kaybetmez, ama kâğıt para öyle değildir" gibi günlük ifadeler metalistlerce kullanılır. Bu nedenle metalizm, kriz anındaki davranışı içeriden, kendi bakış açılarından betimleyen bir kuram olarak değerlidir. Antropolojik araştırmalar da paranın takasın zorluklarını aşmak amacıyla ortaya çıktığı yönündeki geleneksel anlatıyı sorgulamış; kredi, borç ve karşılıklı yükümlülüklerin tarihsel ekonomilerdeki rolüne dikkat çekmiştir (Humphrey, 1985; Graeber, 2011). Zayıflığı ise açıklamaya çalıştığı şeyi varsaymasıdır. Altının içsel değeri iddiası, altın fiyatının kendisinin de sert dalgalanmalar gösterdiği ve bu dalgalanmaların beklentilere, merkez bankası politikalarına ve toplumsal talebe bağlı olduğu gerçeğini açıklayamaz.

6. NORMALİST VE KARTALİST GELENEK

Georg Friedrich Knapp'e göre bir nesnenin (ister madeni para, ister kâğıt para olsun) "para" statüsü kazanabilmesi için piyasada altın karşılığının olması şart değildir. Bir nesneyi para kılan temel mekanizma, devletin o nesneyi kamu ödemelerinde, vergilerde ve borç tasfiyelerinde yasal bir ödeme aracı olarak kabul edeceğini ilan etmesidir. Vatandaşlar devlete olan vergi borçlarını ödemek zorunda olduğu için, devletin geçerli saydığı o nesneyi kabul etmek mecburiyetinde kalırlar. Paranın sirkülasyon gücü piyasadan değil, devletin bu zorunluluk yaratma gücünden türetilir (Knapp, 1924: 1–3).

John Maynard Keynes, *A Tract on Monetary Reform* (1923) ve *A Treatise on Money* (1930) eserlerinde Knapp'ı izleyerek bütün modern paraların devlet parası olduğunu ve devletin hesap birimini belirleme yetkisini elinde tuttuğunu vurgular. Keynes'in altın standardını "barbar kalıntısı" olarak nitelendirmesi, bu geleneğin metalizme yönelik tutumunu özetler (Keynes, 1923:172). Alfred Mitchell-Innes ise paranın bir madeni para veya emtia olmadığını savunmuştur. Ona göre para, iktisadi aktörler arasındaki bir borç ve alacak (kredi) ilişkisidir. Devlet, vatandaşlarına vergi borcu yükleyerek bir hesap birimi yaratır. Vatandaşlar da devlete olan bu borçlarını ödemek için piyasada birbirlerine borçlanıp alacaklanarak sirkülasyonu sağlarlar. Dolayısıyla para, altının kendisi değil, borcun soyut bir ifadesidir (Innes, 1914: 151–168).

Kartalist gelenek krizleri paranın maddesinin bozulması olarak değil, onu destekleyen siyasal ve kurumsal düzenin çöküşü olarak ele alırken, enflasyonu kötü yönetilen bir otorite ilişkisinin ve meşruiyet erozyonunun sonucu olarak tanımlar (Knapp, 1924). Kriz anlarında toplumun altına kaçışı, metalin içsel değerinden ziyade kâğıt parayı çıkaran iktidara duyulan güvenin sıfırlandığını gösterir. Dolayısıyla sorun paradaki maddesel eksiklikte değil, devlet ile vatandaş arasındaki ilişkidedir. Çözüm ise maden aramak değil, bozulan siyasal meşruiyeti ve mali disiplini yeniden tesis etmektir.

ABD'nin 1971 yılında doların altın karşılığını kaldırmasıyla gerçekleşen dönüşüm, dünya ekonomisini metale dayanmayan itibari para düzenine geçirmiş ve kartalist teorinin haklılığını tarihsel olarak doğrulamıştır. Bu çerçevede 1971 sonrası karşılıksız para düzeni geçici bir sapma veya anomali değil; aksine paranın özünde yatan ve fiziksel maddeden bağımsız olan "sanal kredi, borç kaydı ve hesap birimi" niteliğinin tarihte yeniden açığa çıkmasıdır. Dolayısıyla kartalizm, altın karşılığı bulunmayan modern para sistemlerinin fiilen nasıl işlediğini ve paranın toplumsal borç ilişkilerine dayanan asıl doğasını en isabetli biçimde betimleyen kuramsal yaklaşımdır (Knapp, 1924:1–32).

7. ELEŞTİREL GELENEK: DEĞERİN FETİŞİ

Marx'ın para kuramı, parayı yalnızca altın ve gümüş gibi fiziksel bir nesne olarak değil, toplumsal emek ilişkilerinin ortaya çıktığı özel bir biçim olarak ele alır. Marx'a göre para, farklı metaların değerlerinin ortak bir biçimde ifade edilmesini sağlayan "genel eşdeğer" işlevini üstlenir. Ancak paranın bu işlevi, onun fiziksel özelliklerinden değil, metaların üretimi ve değişimi içindeki toplumsal ilişkilerden kaynaklanır.

Bu durum Marx'ın meta fetişizmi kavramıyla açıklanır. Kapitalist toplumda insanlar arasındaki üretim ilişkileri, metalar arasındaki ilişkiler biçiminde görünür. Örneğin bir metanın belirli bir fiyata sahip olması, bu fiyat sanki nesnenin doğal bir özelliğiymiş gibi algılanabilir. Oysa Marx'a göre metanın değeri, onun fiziksel özelliklerinden değil, toplumsal emek ilişkilerinden kaynaklanır (Marx, 1976, Bölüm 1). Para, bu fetişizmin daha gelişmiş bir biçimini oluşturur. Çünkü bütün metaların değerleri para aracılığıyla ifade edildiğinde, paranın kendisi sanki değeri ölçme ve temsil etme gücüne doğal olarak sahipmiş gibi görünür. Böylece insanlar arasındaki toplumsal ilişki, para ile metalar arasındaki bir ilişki biçiminde ortaya çıkar. Marx'ın temel noktası, bunun basit bir bilgi eksikliği olmadığıdır. Kapitalist piyasa ilişkileri gerçekten de toplumsal emeği para ve meta biçimleri üzerinden görünür hâle getirir. Bu nedenle para fetişinin kaynağı yalnızca insanların yanlış düşünmesi değil, içinde yaşadıkları ekonomik ilişkilerin nesnel yapısıdır (Marx, 1976, Bölüm 1 ve Bölüm 3).

8. GEORG SİMMEL: SOYUTLAŞMA VE İNANÇ

Georg Simmel, *Paranın Felsefesi* (2014) adlı eserinde paranın tarihsel gelişimini, maddi bir nesne olmaktan çıkarak giderek daha soyut bir işleve dönüşmesi olarak açıklar. Başlangıçta paranın değeri altın ve gümüş gibi maddi özelliklerine dayanırken, zamanla bu maddeden bağımsızlaşır ve insanların paranın gelecekte de kabul edileceğine duyduğu toplumsal güvene dayanır. Simmel'e göre para, yalnızca bilgi ve hesaplamaya değil, insanların ekonomik düzenin devam edeceğine yönelik bir tür inanç ve güvene de ihtiyaç duyar. Bu nedenle parasal krizler yalnızca ekonomik hesapların değil, paraya yönelik toplumsal güvenin de sarsılması anlamına gelir (Simmel, 2014: 162–165).

9. BAUDRILLARD VE GRAEBER: SİMÜLASYON VE BORÇ

Jean Baudrillard, göstergelerin gerçeklikle bağının koptuğu simülasyon çağını tanımlarken itibari parayı bu sürecin paradigmatik örneği olarak görür. Altın karşılığının kaldırılmasıyla para, hiçbir göndergesi olmayan, yalnızca kendi dolaşımına gönderme yapan bir göstergeye dönüşmüştür. Bu açıdan kriz anında altına yönelim, gerçekliğin yitirildiği bir göstergeler evreninde "gerçeğe" bir çapa atma çabası, yani bir tür gerçeklik nostaljisidir.

David Graeber ise *Borç: İlk 5000 Yıl*'da (2011) takas mitini eleştirerek paranın tarihsel olarak borç ilişkilerinden doğduğunu gösterir. Graeber'e göre tarih, kredi temelli ve metal temelli para sistemleri arasında gidip gelir. Metal paranın yükseldiği dönemler genellikle savaş, yağma ve güvensizlik dönemleridir. Bu tespit, kriz ile altın arasındaki ilişkiye uzun erimli, tarihsel-kuramsal bir açıklama sunar. Güvensizlik arttığında toplumlar, ilişkiye dayalı kredi parasından elden ele geçen, borçlu-alacaklı ilişkisine ihtiyaç duymayan metal paraya döner (Graeber, 2011).

Baudrillard ve Graeber'in yaklaşımları birlikte değerlendirildiğinde, kriz dönemlerinde altına yönelişin yalnızca ekonomik bir tercih olmadığı, aynı zamanda paranın değerine ilişkin toplumsal kabullerin sorgulanmasıyla ilişkili olduğu görülmektedir. Baudrillard'ın yaklaşımı, modern paranın maddi bir karşılıktan giderek uzaklaşarak toplumsal ve kurumsal göstergeler sistemi içerisinde işlev kazanmasına dikkat çekmek açısından önem taşımaktadır. Graeber ise bu soyutlaşmanın tarihsel olarak tek yönlü ve kesintisiz bir süreç olmadığını, kredi ve borç ilişkilerine dayalı parasal biçimler ile değerli metallere dayalı parasal biçimler arasında tarihsel geçişler yaşandığını ileri sürmektedir. Bu iki yaklaşım arasındaki bağlantı özellikle kriz olgusuyla belirginleşmektedir. Kriz, olağan dönemlerde sorgulanmadan kabul edilen parasal ilişkilerin görünür hâle geldiği ve paranın değerinin hangi temele dayandığı sorusunun yeniden sorulduğu bir dönem yaratmaktadır.

Bu noktada altın, yalnızca ekonomik değeri olan bir emtia olarak değil, aynı zamanda parasal sistemin soyutluğuna karşı maddi bir güvence olarak algılanabilmektedir. Ancak burdan altının kendiliğinden ve mutlak bir değere sahip olduğu sonucunu çıkarmak doğru değildir. Altının "gerçek para" olarak algılanması da tarihsel deneyimler, kültürel hafıza, toplumsal kabuller ve ekonomik belirsizlikler tarafından şekillenen bir algıdır. Dolayısıyla kriz dönemlerinde altına yöneliş, bir taraftan itibari paranın satın alma gücüne ve onu destekleyen kurumlara yönelik güvenin zayıflamasını, diğer taraftan ise fiziksel olarak elde tutulabilen ve tarihsel olarak para ile güçlü biçimde ilişkilendirilmiş bir varlığa duyulan güvenin güçlenmesini ifade edebilir.

Bu nedenle altın ile itibari para arasındaki gerilim, "hangisinin gerçek para olduğu" sorusuna doğrudan verilecek bir cevap üzerinden değil, insanların parasal değeri hangi temeller üzerinden gerçek ve güvenilir olarak kabul ettikleri üzerinden ele alınmalıdır. Olağan dönemlerde para sisteminin kurumsal yapısı ve toplumsal kabulü büyük ölçüde görünmez hâle gelirken, kriz dönemlerinde bu görünmez kabul bozulmakta ve paranın değeri yeniden sorgulanmaktadır. Böylece kriz, paranın ontolojik statüsünün gündelik ekonomik davranışlar içerisinde görünür hâle geldiği özel bir toplumsal durum olarak ortaya çıkmaktadır.

Bu teorik çerçeve, kriz dönemlerinde altın ve kâğıt para arasındaki ilişkinin ampirik ve kuramsal olarak incelenmesini gerekli kılmaktadır. Zira insanların parasal varlıklarını altın gibi maddi varlıklara dönüştürmesi, bir yandan enflasyon, kur hareketleri ve finansal belirsizlik gibi ekonomik koşullara verilen bir tepki olarak açıklanabilirken, diğer yandan para sistemine duyulan güvenin ve paranın ne olduğuna ilişkin toplumsal algının değişmesiyle de bağlantılıdır. Dolayısıyla aşağıdaki bölümde kriz dönemlerinde altın ve itibari para arasındaki gerilim, güven, belirsizlik, satın alma gücü ve toplumsal algı eksenlerinde ele alınacaktır.

11. KRİZ DÖNEMLERİNDE ALTIN VE KÂĞIT PARA ARASINDAKİ GERİLİM

Ekonomik krizler, ekonomik aktörlerin geleceğe dönük beklentilerini zayıflatarak para ve finansal kurumlara duyulan güvenin yeniden değerlendirilmesine yol açar. Yüksek enflasyon dönemlerinde finansal piyasalardaki belirsizlik ve döviz kurlarındaki dalgalanmalar bireylerin ellerindeki parasal varlıkların gelecekteki satın alma gücünü sorgulamalarına yol açabilir. Para sisteminin istikrarı bakımından güven temel bir unsurdur. Merkez bankalarının fiyat istikrarını koruyabileceğine ve parasal kurumların işleyişine duyulan güven, paranın ekonomik aktörler tarafından kabul edilmesinin önemli koşullarından biridir.

Bu süreçte para, yalnızca alışverişi kolaylaştıran bir değişim aracı olmaktan çıkarak geleceğe ilişkin ekonomik güvenin de göstergesi hâline gelir. Bu nedenle ekonomik kriz dönemlerinde tasarruf sahiplerinin mevcut parasal varlıklarını farklı varlık türlerine dönüştürme eğilimi,

yalnızca getiriyi artırma arayışıyla değil, servetin ve satın alma gücünün korunmasına yönelik bir güvenlik arayışıyla da ilişkilendirilebilir.

Altının kriz dönemlerinde güvenli bir varlık olarak algılanması da bu açıdan değerlendirilebilir. Finans literatüründe altının "güvenli liman" niteliğini inceleyen çalışmalar, kriz ve aşırı piyasa stresi dönemlerinde altının bazı piyasalarda değer koruma işlevi üstlenebildiğini göstermektedir. Baur ve McDermott'un (2010) 1979–2009 dönemini kapsayan araştırması, altının özellikle gelişmiş piyasalarda aşırı negatif piyasa şokları sırasında güvenli liman özelliği gösterebildiğini ortaya koymaktadır (Baur & McDermott, 2010: 1886–1898).

12. SONUÇ

Bu çalışma, kriz dönemlerinde altın ile kâğıt para arasında ortaya çıkan karşıtlığı, iki ödeme aracının teknik veya fiyat temelli farklarından daha geniş bir kuramsal çerçevede incelemiştir. Yapılan değerlendirme, altın ile kâğıt para arasındaki farkın mutlak bir "gerçeklik-sahtecilik" karşıtlığı olarak kurulamayacağını göstermektedir. Altın, fiziksel olarak kıt, dayanıklı ve elde tutulabilir bir madde olması nedeniyle değeri kendi içinde bulunan bir varlık gibi algılanır. Kâğıt para ise maddi içeriği sınırlı olduğu için değerini devletin hukuki tanımasına, merkez bankasının yönetim kapasitesine, bankacılık sistemine ve toplumun gelecekteki kabul beklentisine dayandırır. Ancak altının para olabilmesi de yalnızca onun fiziksel özelliklerine bağlı değildir. Altının ağırlığının ve saflığının belirlenmesi, parasal birim olarak tanınması, hukuken kabul edilmesi ve dolaşımda kullanılabilmesi kurumsal düzenlemeler ve toplumsal kabul gerektirir. Bu nedenle her iki para biçimi de farklı derecelerde maddi ve ilişkisel unsurların birleşiminden oluşur.

Metalist ve kartalist yaklaşımların karşılaştırılması, bu sonucun kuramsal temelini oluşturur. Metalizm, altın ve gümüş gibi değerli madenlerin kıtlığına ve maddi niteliğine vurgu yaparak kâğıt paranın aşırı ihraç edilmesi riskini görünür kılar. Bu yaklaşım, kriz dönemlerinde altına yönelişi açıklamak bakımından güçlüdür; çünkü toplumların enflasyon ve siyasal belirsizlik karşısında neden fiziksel varlıklara yöneldiğini doğrudan kavrar. Metalizm ise altının piyasa değerinin toplumsal talep, beklenti, merkez bankası politikaları ve tarihsel güven tarafından belirlendiğini açıklamakta yetersiz kalır. Altının kıt olması, onun belirli bir parasal değeri kendiliğinden taşıdığı anlamına gelmez.

Kartalist ve kredi temelli yaklaşımlar ise paranın değerini devletin hesap birimi belirleme, vergi toplama ve borçları tanıma gücüyle; ayrıca borç ve alacak ilişkileriyle açıklar. Bu bakış açısından kâğıt para, karşılıksız ve gerçek dışı bir nesne değil, modern ekonomik düzenin kurumsal ve siyasal ilişkilerini taşıyan bir ödeme aracıdır. Kâğıt paranın krizlerde değer kaybetmesi, onun doğası gereği sahte olmasından değil, onu destekleyen mali, siyasal ve

parasal kurumların güven kaybetmesinden kaynaklanır. Bu nedenle kâğıt paraya yönelik güvenin yeniden kurulması, yalnızca para arzını değiştirmekle değil; hukuki öngörülebilirlik, mali disiplin, merkez bankası güvenilirliği, bankacılık istikrarı ve toplumsal meşruiyetin güçlendirilmesiyle mümkündür.

Marx'ın fetişizm eleştirisi, altının "gerçek değer" taşıdığı yönündeki inancın toplumsal anlamını ortaya koyar. Altın nesnesi, üretim, değişim, güven, hukuk ve piyasa ilişkilerinden bağımsız bir değer kaynağı gibi görünür. Oysa altının parasal işlevi, insanlar arasındaki ilişkilerin belirli bir nesne üzerinden ifade edilmesine dayanır. Simmel'in yaklaşımı da benzer biçimde paranın, bireyler arasındaki ilişkileri soyutlayan ve nesneleştiren bir kurum olduğunu gösterir. Olağan dönemlerde insanlar bu ilişkileri doğrudan görmez; banknotun veya banka hesabındaki rakamın arkasındaki kolektif kabulü sorgulamaz. Kriz, bu görünmez kabulü bozarak paranın değerinin hangi kurumlara ve beklentilere dayandığını açığa çıkarır.

Bu bağlamda kriz dönemlerinde altına yöneliş iki yönlü bir toplumsal anlam taşır. Bir yandan bu yöneliş, bireylerin satın alma gücünü korumaya yönelik rasyonel bir tasarruf ve riskten kaçınma davranışıdır. Enflasyonun yükseldiği veya bankacılık sisteminin güvenilirliğinin zayıfladığı koşullarda altın, serveti korumaya yönelik bir araç olarak görülebilir. Diğer yandan altına yöneliş, itibari para düzenine ve onu destekleyen kurumlara duyulan güvenin zayıflamasının sembolik ifadesidir. Bireyler kâğıt paradan altına geçerken yalnızca bir varlık değişimi yapmaz; aynı zamanda hangi değer düzenine ve hangi geleceğe güveneceklerine ilişkin bir tercih ortaya koyarlar.

Bununla birlikte altın da siyasal ve toplumsal ilişkilerin dışında değildir. Altının fiyatı piyasa talebine, ekonomik beklentilere, faiz oranlarına, merkez bankalarının rezerv politikalarına ve küresel belirsizliğe bağlı olarak dalgalanır. Altının fiziksel olarak elde tutulabilmesi, onu tüm risklerden arındırmaz. Saklama, güvenlik, likidite ve fiyat değişimi gibi sorunlar altın için de geçerlidir. Dolayısıyla altın, kâğıt paranın bütün sorunlarını otomatik olarak çözen mutlak bir güvence değildir. Altının "gerçek para" olarak algılanması da tarihsel deneyimler, kültürel hafıza ve kriz dönemlerinde oluşan toplumsal beklentiler tarafından üretilen bir anlamdır.

Sonuç olarak altın para ile kâğıt para arasındaki ontolojik çatışma, iki nesneden hangisinin doğası gereği gerçek olduğunu belirleme sorunu değildir. Asıl çatışma, parasal değerin maddi bir tözden mi, yoksa kurumsal ve toplumsal ilişkilerden mi kaynaklandığı sorusu etrafında şekillenir. Altın, maddi güveni; kâğıt para ise kurumsal güveni daha görünür biçimde temsil eder. Ancak her iki para biçimi de toplumsal kabul, tarihsel kurumlar ve ortak beklentiler olmadan parasal işlevini sürdüremez. Bu nedenle kriz dönemlerinde altına yöneliş, altının mutlak ontolojik üstünlüğünün kanıtı değil; kâğıt paranın dayandığı güven düzeninde ortaya

çıkan kırılmanın toplumsal bir göstergesidir. "Gerçek değer"in fetişizmini aşmanın yolu, değeri yalnızca nesnelerin maddi özelliklerinde aramak yerine, bu nesnelere değer ve parasal işlev kazandıran toplumsal, siyasal ve ekonomik ilişkileri görünür kılmaktır.

KAYNAKÇA

Aglietta, M. (1979). *A Theory of Capitalist Regulation: The US Experience*. London: Verso.

Baudrillard, J. (1994). *Simulacra and Simulation*. Ann Arbor: University of Michigan Press.

Baur, D. G., & McDermott, T. K. (2010). Is gold a safe haven? International evidence. *Journal of Banking & Finance*, 34(8), 1886–1898.

Cassirer, E. (1923). *Substance and Function, and Einstein's Theory of Relativity*. (W. C. Swabey ve M. C. Swabey, Çev.). Chicago: Open Court Publishing Company.

Cassirer, E. (1944). *An Essay on Man: An Introduction to a Philosophy of Human Culture*. New Haven: Yale University Press.

Dodd, N. (1994). *The Sociology of Money: Economics, Reason and Contemporary Society*. Cambridge: Polity Press

Graeber, D. (2011). *Debt: The First 5,000 Years*. New York: Melville House.

Humphrey, C. (1985). Barter and Economic Disintegration. *Man*, 20(1), 48–72.

Ingham, G. (2004). *The Nature of Money*. Cambridge: Polity Press.

Innes, A. M. (1914). The Credit Theory of Money. *The Banking Law Journal*, 31(12), 151–168.

Keynes, J. M. (1923). *A Tract on Monetary Reform*. London: Macmillan & Co.

Knapp, G. F. (1924). *The State Theory of Money*. London: Macmillan & Co. (Orijinal eser basım tarihi: 1905).

Mäki, U. (2020). Reflections on the Ontology of Money. *Journal of Social Ontology*, 6(2), 243–263.

Marx, K. (1976). *Capital: A Critique of Political Economy* (Vol. 1). (B. Fowkes, Çev.). London: Penguin Books.

Menger, C. (1892). On the Origin of Money. *The Economic Journal*, 2(6), 239–255.

Polanyi, K. (2000). *Büyük Dönüşüm: Çağımızın Siyasal ve Ekonomik Kökenleri*. (A. Buğra, Çev.). İstanbul: İletişim Yayınları. (Orijinal eser basım tarihi: 1944).

Searle, J. R. (1995). *The Construction of Social Reality*. New York: The Free Press.

Simmel, G. (2014). *Paranın Felsefesi*. (Y. Alogan, Çev.). İstanbul: İthaki Yayınları. (Orijinal eser basım tarihi: 1900).

GFT ile ticarette yeni sayfa açın!

**Alacakların bölünerek farklı ödemelerde kullanılabildiği,
çekin ve senedin çok ötesinde yeni nesil bir dijital ödeme ve tahsilat yöntemi.
Alacaklarınızı garanti altına alın, ödemelerinizi kolaylıkla ve hızlıca yapın.**

0850 202 1202 | 444 44 77 | vakifkatilim.com.tr

VAKIF KATILIM